॰ज्ञानत एवात्ममनःसंयोगरूपव्यापारविशिष्टस्यैव मनसो ज्ञानद्वारा दुःखरूपतया व्यापारनाशेनैव न द्विशिष्ट
॰नोरूपदुःखनाशसंभवात् इति दुःखनिवृत्तौ वात्यंतिकत्वं च स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वं नत्वे
तादृशदुःखध्वंसस्य मुक्तित्वे कथं तत्त्वज्ञानसाध्यता तस्येति चेदित्थं तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानजन्यवासनानाशः
वासनानाशे च दोषस्य वासनाविशिष्टरागादेरभावः विशेषणाभावे विशिष्टाभावात् तादृशरागरूपहेत्वभावे च
प्रवृत्तेर्धर्माधर्मरूपाया अभावो नुत्पत्तिः तदनुत्पादे प्रारब्धकर्माधीनदेहादन्यदेहसंबंधरूपजन्माभावः
भोगेन तत्त्वज्ञानाभ्यां प्रारब्धतदितरकर्मनिवृत्तिरिति जन्माभावे दुःखानुत्पादः तथा च स्वसमानाधिकरण
दुःखासमानकालीनत्वरूपविशेषणांशे तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वान्मुक्तेस्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वं तथा च सूत्रं दुः
खजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनंतराभावादपवर्गः इत्यस्यार्थः पठितेषु जन्मादिषु
मध्ये उत्तरोत्तरापाये तदनंतराभावात् तदव्यवहितपूर्वाभावात् तथा च तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्य नाशः दोषा
णां नाशः तेन प्रवृत्तेरनुत्पादः तेन जन्मानुत्पादः तेन दुःखानुत्पाद इति पूर्वोक्त एवार्थः पर्यवसितः एकविंशति
दुःखनाशस्तु सुखकारणाभावो न तत्र तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकतेति वदंति न ... युगपद्विभुविशेषगुणानां
पूर्व... स्वोत्तरवर्तिगुणानां कारणत्वात् स्वोत्तरोत्पन्नगुणेनैव दुःखध्वंसरूपमुक्तिसंभवेन न तत्र तत्त्वज्ञाना
पेक्षेति दुःखपदं दुःखसाधनदुरितपरतया व्याख्येयं दुरितस्य च योग्यगुणत्वाभावान्न स्वोत्तरवर्तिगुणा
नाश्यत्वेनेति तन्नाशरूपमुक्तेस्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वमेवेत्याहुः तथा चैतादृशापवर्गस्याभावे संशयस्य गुणो
साध्यतयेच्छाविषयरूपस्य प्रयोजनस्य यथायथं द्रव्यादिषु साध्यसाधनोभयवत्तान्निरुक्तविषयरूपस्य

तद१ तेन

स्यत्र गुणात्वादित्यनुसोपंगाकारइत्यादिप्रत्यभिज्ञावलात्परेणावाधे उद्भाविते त्वस्तु तर्हि नित्य एव शब्द इ
ति नित्यत्वमंगीकुर्वन्वादी शब्दस्यानित्यत्वप्रतिज्ञां जहातीति तस्या आवे १ परोक्तदोषोद्दिधीर्षया पूर्वानु
क्तविशेषणाविशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थकथनं प्रतिज्ञान्तरम् यथा द्वित्यादिकं गुणजन्यं कार्यत्वादित्यत्र द्रव्यज
न्यत्वेन सिद्धसाधनोद्भावने सविषयकेति गुणत्वविशेषणदानं तस्य च गुणो २ स्वोक्तसाध्यादिविरुद्धहेत्वादि
कथनं प्रतिज्ञाविरोधः यथा द्रव्यं गुणाभिन्नं रूपादितः पृथक्त्वेनानुपलभ्यमानत्वादिति तस्यापि गुणो ३
स्वोक्तसाध्यादेः परेण दूषणे कृते तत्साध्यापलापः प्रतिज्ञासंन्यासः यथा शब्दोऽनित्य इन्द्रियकत्वादित्यु
क्ते परेण सामान्ये व्यभिचारमुद्भाव्य दूषिते स्वोक्तमपलपति केनोच्यते शब्दोऽनित्य इति तस्य गुणो ४
परोक्तदूषणोद्दिधीर्षया पूर्वोक्तहेतुकोटौ विशेषणान्तरोपादानं हेत्वन्तरं यथा शब्दोऽनित्यः प्रत्यक्षत्वादि
त्यत्र सामान्ये व्यभिचारोद्भावने जातिमत्वे सतीति विशेषणदानं तस्य गुणो ५ प्रकृतानुपयुक्तार्थक
थनमर्थान्तरं यथा नित्यः शब्दः स्पर्शवत्त्वादिति हेतुः हेतुपदं च हिनोतेस्तुनिप्रत्यये निष्पन्नं पदं च सु
प्तिङ[illegible]न्तम्[illegible] इति तस्य गुणो ६ अवाचकशब्दप्रयोगो निरर्थकं यथा शब्दोऽनित्यः जबगडत्वादित्या
दि तस्य गुणो ७ परिषत्प्रतिवादिबोधानुकूलोपस्थित्यजनक[illegible]वाक्यप्रयोगो विज्ञातार्थ
तम्[illegible] अन्वयमप्रसिद्धार्थकं त्वरितोच्चारितमित्यादि[illegible]दिरूपं तस्य गुणो ८ परस्परानन्विता
र्थकपदसमूहोऽपार्थकं यथा शब्दत्वं घटः पटः नित्यमनित्यं च प्रमेयत्वादित्यादि तस्य गुणो ९

शि. व. २

अवयवानां व्युत्क्रमेण कथनमप्राप्तकालं यथा शब्दः कृतकत्वाद् घटवदनित्य इति तस्य गुणो १० यत्किंचिदव
यवन्यूनत्वेनाभिधानं न्यूनं यथा पर्वतो वह्निमान् महानसवदित्यादि तस्य गुणो ११ अधिकहेत्वादिकथ
नमधिकं यथा शब्दोऽनित्यः शब्दत्वात् कृतकत्वात् घटवदिति तस्य गुणो १२ अनुवादं विना कथितस्य पुनः
कथनं पुनरुक्तं यथा शब्दोऽनित्यः शब्दोऽनित्य इत्यादि तस्य गुणो १३ परिषदा त्रिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणा
मननुभाषणं तस्याभावे १४ परिषदा विज्ञातस्य वादिना त्रिरभिहितस्याप्यविज्ञातार्थस्याबोधोऽज्ञानं तस्याभावेऽस्य
उत्तराऽदीयमानं बुद्ध्वा परेण तस्य स्फूर्तिर्न शास्त्रीभावेऽप्रतिभा तस्याभावे १६ असंभवत्कालान्तरकार्यं
व्यासंगमुद्भाव्य कथाविच्छेदो विक्षेपः तस्याभावे १७ स्वपक्षे दोषमनुद्धृत्य परपक्षे दोषाभिधानं मतानुज्ञा
तस्य गुणो १८ निग्रहस्थानं प्राप्तवतो निग्रहस्थानानुद्भावनं पर्यनुयोज्योपेक्षणं तस्याभावे १९ निग्र
हस्थानरहिते निग्रहस्थानोद्भावनं निरनुयोज्यानुयोगस्तस्य गुणो २० एकसिद्धान्तमाश्रित्य कथाप्रवृत्तौ
नियमात्सिद्धान्तमालम्ब्यान्तरा कथनमपसिद्धान्तस्तस्य गुणो २१ पूर्वोक्तलक्षणानां हेत्वाभासानां यथायथं
उद्भावनं तदभावः २२ दृष्टान्ते साधनाभावः साधनवैकल्यं यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादयःपिण्डवदिति तस्य
स्याभावे २३ दृष्टान्ते साध्याभावः साध्यवैकल्यं यथा पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वात् हृदवदिति तस्याभावे २४
इदमत्र बोध्यं वादिप्रतिवादिजययोरनुकूलं यच्चापि छलं वाक्यास्ति तथाप्यर्थान्तरादिरूपं निग्रहस्थानमप्यन्तर्भा
वेदोषः छलत्वादिना प्रतिज्ञानोपयोगित्वात्तस्य गुणादानं यथापूर्वं गत्वेतानां हेत्वाभासानां हेत्वाभासत्वे
नगणाने पि निग्रहस्थानमपि पुनर्गणनं नित्यत्वम् इत्यन्तर्भावः संपूर्णम् शुभमस्तु ... ५०

शि. व. २

हि २

श्रीगणेशायनमः

10

न०टी०

२

ननु समाप्तिं प्रति दृष्टतर सामग्री संपादनाय पर्युदस्तगुरु मंगल
मेव कारणं स्यादत आह तन्निष्फेरेति २=

गुरुरेव परं ब्रह्मेत्यादिवचनेन गुरोरेवोत्कृष्टत्वप्रतिपादनेन तस्यैवाव्यवहितत्वान्नवोत्कृष्टमंगलं
तु समाप्तौ दृष्टतर सामग्री संपादनाय निर्विघ्नत्वादिमतानि साकरणाय वेति बोध्यं पञ्चे चोत्कृष्टमं
गलमेवास्ति न त्वनस्यैव प्राधान्यं द्विवाकरदीधितेरभावे दीप दीधितेरनुबोत्यादकत्ववदि
ति भावः इति प्रोक्तव्याख्यानस्य मंगलं न समाप्तिं प्रति कारणं किं तु रणावत्यादौ मंगलसत्वेपि
समाप्त्यनुदयात् नास्तिकग्रंथे च मंगलाभावेपि समाप्तिदर्शनाद् व्यतिरेकव्यभिचारादि
ति चेन्न यत्सत्वे यत्सत्वेन यो वाकारणासत्वे यत्सत्वमित्यन्वयैवान्वयत्वेन किरणावल्यादौ मंगल
सत्वेपि कारणान्तरस्यासत्वे कसनेनान्वयव्यभिचाराभावान् नास्तिकग्रंथे च कार्योत्कारणा
मनुमेयमिति न्यायेनायं नास्तिकैः कृतमंगलकः विघ्नध्वंसपूर्वकग्रंथपरिसमाप्तिमत्वाद्वे
जनवदित्यनुमानाज्ज्ञानान्तरेण मंगलसिद्धेर्व्यतिरेकव्यभिचाराभावाच्च ननु मंगलस्य श्रुति
बोधितकर्तव्यताकत्वे किं मानमिति चेन्मंगलं श्रुतिबोधितकर्तव्यताकं अलौकिकाविगीतशिष्टा
चारविषयत्वाद् दर्शादिवदित्यनुमानमेव मानं लौकिके व्यभिचारवारणाय अलौकिकेत्या
चारविशेषणं आचारश्च कृपापरतनिषिद्धयत्वसाभिध्यानत्कान्तिरेव विवादितो उक्तान्तकत
रात्रिश्राद्धादौ हेतोः सत्वाद् व्यभिचारोतः पितृशान्तिर्बोधि च भक्तिश्रद्धादिभिर्वेदानुमतकर्मकर्तृत्वं
स्यात्तिकामासे व्यभिचारवारणाय भक्त्यादि चैत्यवंदनप्रवृत्तबौद्धेत द्वारणाय वेदानुमतेति
भक्तिश्रद्धाध्यात्वेन ज्ञानं श्रद्धा च फलोव पंभाव निश्चय इति संक्षेपः न व्यासस्तु मंगलस्य विघ्न.

प्रत्यादिना व्यञ्जकसंप्रदायः ३॥

13

२

इतीति विषयत्वं सविधावि विषयत्वं वा पदार्थत्वम् ईदृशं पदार्थमिति विषयत्वं सर्वं तत्त्वादिनैव ज्ञानेनानुभूते पदार्थे नाव्याप्तिः

न विभजते द्रव्येति एवं प्रत्यादिकं पदार्थमौन्य लक्षणैः सप्रयुक्तेः स्पष्टार्थमेवम् अपि इति पदार्थ

ध्वंसस्यैव फलत्वं माप्तिस्तु प्रतिबंधकाभावघटितकारणसमुदायादेवेत्याहुः तत्रोद्देशक्रमे को दोषः कर्तव्य
नयानन्तु रस्कारे लापदार्थो सामान्यतिरूपणाद्व्यं विभजते तत्रेति तत्र सप्तपदार्थमध्ये इत्यर्थः नवैवेति
द्रव्याणि नवैवेत्यन्वयः एवं तत्रेति पदं चतुर्विंशतिर्गुणा इत्यादिनाप्यन्वेति द्रव्यत्वजातिमत्त्वं गुणव
त्वं समवायिकारणत्वं वा द्रव्यसामान्यलक्षणं द्रव्यत्वजातौ विदं द्रव्यमिति प्रत्ययं द्रव्यत्वजातिर्या समवा
यिकारणता सा किंचिद्धर्मावच्छिन्ना कार्यतात्वात् दंडत्वनिकारणता वदित्यनुमानेन सामान्यं तादृशधर्मविध
या द्रव्यत्वजातिसिद्धिः नन्वाद्यक्षणे द्रव्यस्य निर्गुणत्वेन कथं गुणवत्त्वं तल्लक्षणं नचैतेषामीगुणास्तत्र
संभवति एवं घटरूपसमवायिकारणत्वाभावात् समानसामग्रीकत्वेनपि घटगुणयोर्भेदो न स्यात् का

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्तपदार्थाः तत्र द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवायवा
काशकालदिगात्ममनांसि नवैव ॥

रणभेदस्यैव कार्यभेदनियामकत्वादिति चेन्नैवं गुणसमानाधिकरणसत्ताभिन्नजातिमत्त्वस्य विव
क्षितत्वात् न एकं रूपं रसात्मक एवमिति प्रतीतिस्तु समवायेन रूपे एव एकत्वं चावगाहते गुणे गुणा
नंगीकारात् किंतु घटनिष्ठाघटतेः समानाधिकरणसंबंधेनाग्निस्तत्रेति व्याप्तिरपि निर्मलत्वं न वन्नमेव
वृत्त्यादपतितदुष्याधीनि तमोवादः ननु इहांधकार इति प्रतीते तमसः सिद्धत्वेन नीलं त
मश्चलतीति प्रतीते तमसो गुणक्रियावत्त्वेन द्रव्यत्वं सिध्यति स्पर्शरहितत्वे सति रूपवत्त्वेन पृ
थिव्यादावंतर्भावोपि तस्य तद्युक्तेन मः खलु चलं नीलं परापरविभागवत्त्वप्रसिद्ध द्रव्यवैधर्म्यो
ने दशमोनुमहातीति कथं नवैवेति चेन्न तमसो द्रव्यत्वे आलोकसहकृतेनैव चक्षुरिंद्रियेण ग्रहणं स्यात्

मे न २॥

संयोगभिन्नत्वे सति संयोगासमवायिकारणं कर्म संयोगाभिन्नत्वेऽपठादावव्याप्त्या तदुक्तं संयोगासमवायिकारणं इत्यादिकाय पुस्त क १=

नि ५४

कर्म विभजते उत्क्षेपणेति कर्मत्वजातिः प्रत्यक्षसिद्धा संयोगस्यासमवायिकारणं हस्तपुस्तकसंयोग
स्तत्रातिव्याप्तिवारणाय पदसत्यन्तं भ्रमणादीनां गमने न्तर्भावं वक्ष्यति तेन पंचत्वविरोध इति क
र्मसामान्यं निरूप्य सामान्यं विभजते परमिति परसामान्यमपरसामान्यमित्यर्थः परत्वं चाधि
कदेशवृत्तित्वं तथा हि द्रव्यादित्रिके सदिति प्रत्ययजनको भावः सत्तेत्युच्यते तत्र सत्ता नाम
काचन जातिरस्ति सा च द्रव्यत्वाधिकरणद्रव्ये वर्तमानापि तदधिकदेशे गुणादावपि वर्तते अ
तः सा परं सामान्यमित्युच्यते अपरत्वं च न्यूनदेशवृत्तित्वं वर्तते च द्रव्यत्वे गुणादिष्वभावा

रूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्व
स्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराश्चतुर्विंशतिगुणाः उत्क्षेप
णा पक्षेपणाकुंच नप्रसारणगमनानि पंचैव कर्माणि परमपरं चेति द्विविधं सामान्यं

णसत्ताधिकरणगुणादेः न्यूनदेशे द्रव्यं तद्वृत्तित्वं त्वयैवं सति द्रव्यत्वस्य पृथिवीत्वापेक्षया प
रत्वात्परं सत्तेति वक्ष्यमाणग्रंथासंगतेरिति चेन्न सकलजात्यपेक्षया परत्वाभिप्रायकत्वात्तस्य
पी ३ सामान्यादिकं न जातिः किंतूपाधिः यद्यपि धर्ममात्रमुपाधिरित्युच्यते तथापि जातिभिन्नो ध
र्मविषयात्र विवक्षितः स द्विधा स खंडोपाधिरखंडोपाधिश्च तत्राद्यो बहुपदार्थघटितो धर्मः
यथा उत्कृष्टत्वादिवद्व्यमाणाभाववत्वाभावत्वं प्रतियोगित्वं दिपत्वविषयत्वं कारणत्व

घटघटत्वयोः समवायः स्वभिन्नं यत्संबंधि घटो घटत्वं च न द्वाभ्यां अभावाद्यात्मकस्वरूपसंबं
धादिवारणाय भिन्नत्वं निविष्टं स्वरूपपरंपरासंबंधव्यवहारस्य गौणत्वेन तत्र संबंधलक्षणस्यानपेक्षि
तत्वात् संयोगसमवाययोरेव मुख्यसंबंधो ननु समवायसद्भावे किं मानमिति चेदत्र प्राचः इदं कपा
ले घटसमवाय इति प्रत्यक्षमिति जगदिरे नव्यास्तु भूतलं घटसंयुक्तमिति च गगनं घटसंयु
क्तमिति प्रत्यक्षानुरूपा संबंधप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वेन समवायेन प्रत्यक्षतः तस्मादतीन्द्रि
यसाधारणत्वात् किंत्वनुमेयः तथा हि पद्यादिविशिष्टज्ञानं न तत् किंचित्प्रकारकं किंचिद्वि
शेष्यकं किंचित्संसर्गकं चेति सर्वजनप्रसिद्धं एवं सति रूपवान् घट इति विशिष्टज्ञानं विशेषणविशेष्यसंबंध

नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्वनंता एव समवायस्त्वेक एव अभावस्तु चतुर्विधः प्रागभावः प्रध्वंसा
भावोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्चेति

संबंधविषयकं विशिष्टज्ञानत्वात् दंडीति ज्ञानवदित्यनुमानेन द्रव्ययोरेव संयोग इति नियमेन संयोगस्य
बाधात् समवायसिद्धिरित्याहुः प्रकारत्वं नाम विषयताविशेषः एवं विशेष्यत्वमपि प्रकारत्वं नाम भासमानवैशि
ष्ट्यप्रतियोगित्वं विशेष्यत्वं नाम तदनुयोगित्वं वैशिष्ट्यं नाम संबंधः दंडीति ज्ञाने भासमानवैशिष्ट्यं संयो
गस्तत्प्रतियोगित्वं दंडे तदनुयोगित्वं पुरुषे इत्यपि केचित् तत्र मीमांसकाः समवायस्थाने स्वरूपसंबंध
एव निवेश्यत इत्याहुः तदसत् स्वरूपाणामानंत्येन स्वरूपाणां संबंधत्वकल्पने गौरवात् न च समवायस्यै
कत्वे रूपवान् वायुरिति प्रतीत्यापत्तिः स्पर्शसमवायस्य तत्र सत्त्वादिति वाच्यं रूपनिष्ठसमवायाधिक
रूपसमवायस्य।

ऽनित्यत्वेनसंचरसांकर्यं न दूषणं तेषां सत्तावद्दितराहृत्यं च नाद्वितीय द्रव्यं एवं च पदार्थत्वे तत्सामान्यं दृष्टं न स्यात् ॥२॥

ननु लक्षणस्य किं लक्षणमिति चेल्लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वमेवेत्यवेहि। यत्र पृथिवीलक्षणं गन्धवत्त्वं तत्र लक्ष्यता-
वच्छेदकं पृथिवीत्वं तेन समनियतत्वं गन्धेऽस्तीति लक्षणसमन्वयः। अवच्छेदकत्वं च स्वपरत्वं यत्वं विशेषः। अनू-
नानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यपि केचित्। समनियतत्वं च तद्व्याप्यत्वे सति तद्व्यापकत्वं पदस्य च प्रयोगमनुपादानेन व्या-
प्यमिति मन्तव्यं यत्रोक्तं व्याप्यस्य च वचनं पूर्वं व्यापकस्य ततः परं एवं परस्परव्याप्तिः स्फुटी भवतीत्यलमिति
ननु लक्षणस्य किं प्रयोजनमिति चेदितरभेदज्ञानमिति विद्धि। न चैवं सति इतरभेदात्मकसाध्यस्य ततोऽपि
पृथिव्यसाधारणधर्मत्वेन लक्षणत्वमस्त्विति एवं सति पृथिवी इतरभेदवती इतरभेदादित्यनुमानासंभवेन
तस्याः प्रयोजनत्वासिद्धिः एवं जगदितरस्येवाप्रसिद्ध्या न लक्षणत्वं भूतज्ञेयत्वस्यापीति वाच्यं असाधारणधर्मो द्वि-
विधः व्यावर्तकोऽव्यावर्तकश्च तत्र व्यावर्तकरूपासाधारणधर्मस्यैव लक्षणत्वात्तस्य साधनसंदर्शितमेव
अप्येवं सति लक्षणलक्षणस्याव्यावर्तकोति व्याप्तिः व्यावृत्तेः पृथिवीत्वसमनियत तथा तज्ज्ञेयत्वस्य च पदा-
र्थत्वसमनियतत्वात् इति चेन्मैवं तद्भिन्नत्वस्यापि लक्षणत्वेन गृहीतं नन्वन्यथा चलत्वस्य तावच्छेदकसमनियतत्वे सति
ज्ञेयत्वादिभिन्नत्वं लक्षणस्य लक्षणमिति फलितम् स्वस्मिन् स्वभेदानङ्गीकारेण ज्ञेयत्वादिभिन्नत्वस्यासं-
भवात् यदि चासाधारणमात्रं लक्षणमिति सिद्धान्तव्याघातः एवं ज्ञेयत्वादिकं पदार्थसामान्यलक्षणमि-
ति पूर्वोक्तासंगतिश्चापरं केचन तदा स्वसाधारणधर्ममात्रं लक्षणं तस्य च व्यावृत्तिर्वादिर्यथा पृथिवी जगदिदमिति
व्यवहारोऽपि प्रयोजनमिति मन्तव्यं तदुक्तं व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनमिति इतः परं प्रयोज-
नाभावाद्यत्वादिभिन्नत्वमनुपादेयमेव ॥०॥ इति लक्षणलक्षणनिरूपणम् ॥ पृथिवी विभज्य तेसति
[illegible] नित्यानित्यत्वं ध्वंसभिन्नत्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वं अनित्यत्वं च ध्वंसप्रतियोगित्वं

ध्वंसेति व्याप्तिः ... प्रयोजनं ... प्र॰

22

२४

रूपगंधरसस्पर्शाः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः बुद्ध्यादिभावनान्ताश्च शब्दो वैशेषिका गुणाः ९०

गृहीतं केचिद्भूतविशेषगुणानामुपलब्धिसाक्षिज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिंद्रियत्वं गृहीतं रूपे उद्भूत
विशेषगुणाः घटादिः स्पर्शादपलब्धिनीभयं ज्ञानस्य कारणीभूतो यो मनःसंयोगस्तदाश्रयत्वं च
त्वगादावप्यस्तीति लक्षणसमन्वयः भवत्येवेंद्रियमनःसंयोगज्ञानकारणं आत्मा मनसा संयु
ज्यते मनः इंद्रियेणेंद्रियमर्थेन ततः प्रत्यक्षमिति नियमात् आत्मा चाकारणमसत्त्वेतं कालेवा
रणाय विशेषग्रहेऽव्याप्तिवारणाय गृहीतमिति चक्षुरादौ न ह्यारणयोद्भूतेतिइंद्रियात्र
संयोगाश्रयस्य चक्षुरादेः सत्वाद्विशेषणेति तद्ध्वंसकारणीभूतः कालमनःसंयोगस्तदाश्रयत्वं का
लस्तिज्ञानपदं इंद्रियावयवयोः सन्निकर्षो ज्ञानकारणं तदाश्रयत्वमिंद्रियावयवेगतं यद्वा काले
ध्वंसं नाशमिति प्रत्यक्षं प्रति चक्षुः संयुक्तविशेषणतायाः कारणत्वेन तद्घटकीभूतसंयोगाश्रयत्वं
कालेगतं ततो मनःपदं तथा चात्मावारणायात्मान्यत्वनिवेशनामिति निर्गुणं कं त्वगात्मनःसंयोगस्य
ज्ञानकारणतापदेवन्नित्यदोषात् इत्येवंद्रियसामान्यनिरूपणम् भोगोपयोगोविषयः भोगश्च
सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारः यद्येवं स्वदेहलक्षणं शरीरादावतिप्रसंगं व्याप्तिमिति भाव्यं तेन श
रीरेंद्रियभिन्नत्वमेव तदनुसरणीयं न तु शरीरादिकमपि विषयः एव भेदेन कीर्तितं तु वा
लधीवैषम्याय इति विषयःसामान्यनिरूपणम् पार्थिवं शरीरेंद्रियविषयभेदेन त्रिविधमिति शादि
पदेन पक्षादीनां परिग्रहः गंधवत्त्वे सति पार्थिवमिति नैतल्लक्षणं बोध्यं एवमग्रेपि ग्राह्यं जला
दिसमवेतत्वात्तेचमौतिकव्यवहारः पार्थिवभागस्य मुख्यत्वात्पार्थिवत्वं च एवमन्यत्रापि पार्थि

संयोगस्येंद्रि तिष्ठेत ५४

आत्मा मन पदं १०८

तद्भिन्नमित्यत्वं सत्वप्रतसत्वं

र्थवद्गुरुत्वानाश्रयत्वं प्रतिप्रतिवंधकाभावविशिष्टत्वं तेनानलसंयोगस्य कारणत्वेन सुवर्णे नाहृत्वसंयोगे
सति द्रवत्वनाशापत्तेः मीमांसकास्तु मध्यवर्ति सुवर्णमध्यानिखिलं द्रुतं कुतो न नश्यति तदापि न पृथ्वी
भावविसमवृत्यानेतिक द्रुतकाले नापाकजरूपाद्युत्पत्त्यानुमानं सुवर्णं तैजसत्वे किं मानमिति चेदत्र
ब्रूमः सुवर्णं तैजसं प्रतिवंधकाभावविशिष्टात्यंतानलसंयोगेप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिक
रणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा पृथिवीति पार्थिवरूपस्पर्शाभ्यां नानैमित्तिकभास्वररूपोष्णस्पर्शो योऽनभि
वाद्यपहृतः इति संक्षेपः इति तेजो ग्रन्थः ॥ वायुं लक्षयति रूपरहितेति घटादिवारणाय विशेषणं
रूपरहितस्पर्शवान् वायुः स द्विविधो नित्योऽनित्यश्च नित्यः परमाणुरूपः अनित्यः कार्यरूपः
पुनस्त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात् शरीरं वायुलोके इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं त्वक् वृक्षादि
नेः विषयो वृक्षादिकंपनहेतुः शरीरांतःसंचारी वायुः प्राणः स चैकोऽप्युपाधिभेदात् प्राणापानादिसंज्ञां
लभते आकाशादिवारणाय विशेषणं पृथ्व्यादिवारणाय ... ननु वायुसद्भावे किं मानमिति चेदत्रोच्यते
विषयतासंबंधेन बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति समवायसंबंधेन महत्त्वविशिष्टोद्भूतरूपस्य
कारणत्वात् एवं च सति वायो न द्रव्यप्रत्यक्षं किंत्वनुमेयः तथाहि योऽयं वायौ वाति
सत्यनुष्णाशीतस्पर्शो लोके प्रतीयते स स्पर्शः क्वचिदाश्रितः गुणत्वात् रूपवदित्यनुमाने नायं
किंचिद्द्रव्याश्रित इति सिद्धे न तद्वायुरुच्यते न च तत् पृथिवी भवितुमर्हति उद्भूतस्पर्शवत्पार्थिव
स्यावश्यं रूपवत्त्वनियमात् नापि जलतेजसी तत्रानुष्णाशीतस्पर्शाभावात् नाप्याकाशादिचतु
ष्टयं तस्य विभुत्वेन सर्वत्र तादृशस्पर्शोपलब्धिप्रसंगात् नापि मनः तस्याणुत्वेन स्पर्शाप्रत्यक्षत्वापत्तेः
पत्तेरित्याहुः न चेन्नालं बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वं प्रति महत्त्वविशिष्टाविभुत्वावच्छिन्नविशेषगुणाः महत्त्ववि

सि.चं०
न.टी

विशेषगुणरूपोद्भूतस्पर्शाश्रयत्वं तत्र द्व्यणुकादावस्ति वायुरपि प्रत्यक्षः स्यादतस्तद्वारणाय महत्त्वविशि
ष्टोद्भूतस्पर्शाश्रयत्वं तस्योक्तं इतरथा वायुस्पर्शाभिप्रायेणाप्यनेन पूजलेन जलस्पर्शाभिव्यनुभवाय लोपप्र
संगः नचायं भ्रमः जलेस्पर्शाभिव्यनुभवस्यापि तथात्वापत्तेः ननु द्रव्यचाक्षुषं प्रति द्रव्यस्यापि नपूर्तिव
प्रत्येकं किं कारणमिति चेदाह महत्त्वविशिष्टोद्भूतरूपं द्वितीयं महत्त्वविशिष्टोद्भूतस्पर्शोऽस्यावचाद्रिये
वायुर्विभज्यते सद्गतिशरीरस्पर्शनिश्चयपिशाचादेर्नामपिस्पर्शोऽग्राहकम्मनीदमुपलक्षणं महत्त्वोद्भू
तरूपस्पर्शवत्त्वद्रव्यत्वे तु निकम्मेसामान्य समवायसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापर
त्वद्रव्यत्वस्नेहनामपि ग्राहकं त्वगिन्द्रियमित्यर्थः तस्य वायवीयत्वे त्वगिन्द्रियं वायवीयं
रूपादिषु पंचसु मध्ये स्पर्शस्यैवाभिव्यंजकत्वात् अंगसंगि सलिलशैत्याभिव्यंजकव्यजन
पवनवदित्यनुमानं मानं पूर्वोक्तलक्षणेन व्यंजकेमनसि रूपादौ चातिव्याप्तिवारणायैवकारः ह
स्तादिप्रत्यक्षादिपदेन जलादौ नोपपद्यत इत्यत आह ननु प्राणस्याधिकस्य सत्त्वात् कुतो न कथं तस्माद्द्विभागर
स्मन्नाह शरीरान्तःसंचारीति तथा च वायोः न स्यादभावः प्राणादेरन्तरिक्षत्वमाशंक्य प्राणे
तस्यान्तर्भावमाधत्ते सचैकोऽपि प्राणस्त्वास्ति रोकोपि इति प्राणो हृदयादिस्थानोपाधिभेदात् प्राणा
पानादिसंज्ञां लभते इत्यर्थः प्रथमः मुखनासिकाभ्यां निर्गमनप्रवेशनात् प्राणः मलादेर
धोनयनादपानः भुक्तपरिणामाय जाठरानलस्य समुन्नयनात् समानः अन्नादेरूर्ध्वं नयना
दुदानः नाडीमुखेषु वितननाद्व्यान इति क्रियारूपोपाधिभेदात् पञ्चधा वायुः पञ्च इत्यर्थः ।। वै

१०

२७
य
राम०
१०

न॰दी॰
सि॰चं॰

३१

अत्र प्राचां केचित् समवायिकारणनाशाद् द्रव्यनाशं केचिद् असमवायिकारणनाशाद् द्रव्यनाशम
ङ्गीचक्रुः नव्यास्तु लाघवात् सर्वत्रासमवायिकारणनाशान्नाशमुररीचक्रुरित्यलं पल्लवेन इति
कार्य्यद्रव्योत्पत्तिविनाशक्रममभिरूप्य सांप्रतमाकाशं लक्षयति ग्राह्यगुणमिति ग्राह्यो गुणो यस्यात
तथा यद्यपि ग्राह्यत्वं च भवन्ति लक्षणमुचितं तथापि महदानीमते शब्दस्पर्शवत्त्वं तत्त्वान्तरासार्थगुण
पदस्य पातं केचित् ग्राह्यगुणकमाकाशमित्यन्वयिव्याहुः ग्राह्यगुणमेव ग्राह्यगुणकमिति व्या
र्थकः यद्वा ग्राह्यं गुणं करोति जनयतीति ग्राह्यं गुणं जनयतीति वा ग्राह्यगुणकं ग्राह्यसमवायि
कारणमिति यावत् तेनाकाशेऽप्रमा ग्राह्यगुणमाकाशं न णमपि दर्शितं तथा हि गन्धस्य द्रव्य
व्यतिरिक्तद्रव्याश्रितः अस्पर्शद्रव्यानाश्रि द्वेकं विमुनिनोक्तः तत्त्वे सति समवायिकारणक
त्वात् रूपवदेवं तथैवं यथा रूपमिति पदे णत्वानुमानेन ताद्रूप्यद्रव्यविध
याकाशासिद्धिनिरूपादिवारणाय स्पन्दं तं रूपत्वादिवारणाय विशेषणद्वयं वक्तव्यं प्रसक्त
प्रतिषेधेनैवाप्रसंगान्नत्र विशिष्य सामान्यसंप्रत्ययः नच विशेषाव्याप्तिसिद्धिः ग्राह्यः समवायिकारणकः
जन्यगुणत्वान्न पृथिवीरूपवदित्यनुमानेन तत्सिद्धेः नच विशेषणासिद्धिः स्पर्शग्राह्यपृथुद्रव्या
नाश्रितः श्रोत्रग्राह्यत्वान्न ग्राह्यवदित्यनुमानेन तत्सिद्धेः ननु तस्य गुणत्वे एव किं मानमिति चेत्
ग्राह्यो गुणः अनित्यत्वे सति एकेन्द्रियग्राह्यजातीयत्वान्नरूपवदित्यनुमानं मानं अनुकोवचने का
ति कार्यावारणाय जातीयेति अनुमानं त्वं स्पर्शव्याकाशस्पर्शव्यादिवदनेकत्वे मानाभावात्

मु॰व॰

११

...नमस्कं न तत्संबंधः शरीरे ... ॥४॥

स्व शब्देन यदुक्तम्
तं संयोगः तन्मूल
साधि ... तत्संयो
गः२

दिशं लक्षयति प्राच्यादीति इयं प्राचीयमवाचीयं प्रतीचीत्यादिव्यवहारासाधारणकारणं दिगित्यर्थः
ननु दिशि किं मानमिति चेदनुमानं न तु ... ज्ञा ... नार्थं सिद्धिरिति चेत् एवं नह
नरमूर्तसंयोगविशिष्टपिण्डज्ञानादेः ... कपरत्वोत्पत्तिरिति निर्विवादं ... चनत्र ज्ञानं वि
शेषणविशिष्टज्ञानं पयसंबंधः घटस्य ... संबंधाभावे सति विशिष्टज्ञानत्वादित्यनु
मानस्य ज्ञापकत्वात् संबंधश्च बहुनरमूर्तसंयोगस्य त्वसम्भवात्यसंयोगः तेन संबंध
घटकं सिद्धा ... सा च जगदाधारेऽनेखिलकार्ये निमित्तकारणं चेत्यभिहितं ... वेति दि

दिक ॥१॥

कृतिखिलपदार्थवती इत्यपि भवतीत्यादेरिंकुशाचीत्यत्र मानमिति मन्तव्यं प्राची

प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक् सा चैका नित्या विभ्वी च

त्यादिव्यवहारस्योपाधिभेदप्रयोज्यत्वादिगेकैवेत्युक्ते साचेति ननु दिशामेकत्वे प्राची
त्यादिव्यवहारभेदः कथमिति चेन्न तथाहि यस्मादुदयाचलसन्निकृष्टयन्मूर्तं तत्तस्य प्रा
ची यथा प्रयागस्य काशी यस्मादुदयाचलविप्रकृष्टं यन्मूर्तं तत्तस्य प्रतीची यथा
यायाः पाटलीपुत्रस्य वा काशी यस्मात्कनकाचलसन्निकृष्टं यन्मूर्तं तत्तस्योदीची
यथा रामेश्वरक्षेत्रस्य काशी यस्मात्कनकाचलविप्रकृष्टं यन्मूर्तं तत्तस्यावाचीय
था काश्या रामेश्वरक्षेत्रं एवं रथेदुत्तरेपि ... सर्वेषामेव वक्षोगामिरूरुनरः स्थितः
इत्येवं महादिशी वेमेवोपाधिभेदमादाय नाद्यव्यवहारो वोध्यः इदं तु बोध्यं जन्यमात्रं

संयुक्त ॥१॥

कुरादौ नामधिनव्याप्त्वे काद्वृत्तिरिति वाच्यं तेषामपि पदार्थतावच्छेदकाक्रान्तत्वात् अन्यथा संसारेनियं
नुरभावे ग्रहाणां विपरीतोदयापत्तिः एवं जलस्थरूपदर्शनेन कालेन ह्यनुत्पाद्यमितिः सचेतनमन्तरेण
चेतनस्य निपतनकाले गमनागमनासंभवान्न तस्मात्कुम्भकर्तीकस्मान्नावयूपकः सत्यवीत्का कमीश्वर
एवं पतनाभाववद्वृकल्पीक्षयः पतनप्रवृत्तिं बंधकेपि पतनं न प्रसक्तोद्यति सत्यादिना चानुमान
स्य प्रमाणमप्यूह्यं एवमीश्वरमनुपालोत यस्य ज्ञानमयं तपः इत्यादिश्रुतयोप्यनुसंधेयाः क
र्तृत्वं च कृतिमत्त्वं यन्मूपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वं कर्तृत्वमिति न तु गौ
रवात् केचित्तु कार्यमात्रं प्रति जीवेश्वरयोर्न कर्तृत्वेन कारणत्वं अनेककर्तृनियुक्तकारणता
वच्छेदकत्वे गौरवात् किन्त्वात्मत्वेनैव एवं सतीश्वरसाधर्म्येणात्मत्वं जातिरपि सिद्ध्यतीत्ये
न सुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतयानेश्वरसाधारणसिद्ध्यनीति पक्षादरेणापि सा॰
न हानिः अथमीश्वरसाधकानुमानमिति चेदं कुरादिकमात्मजन्यं कार्यत्वात् घटवदिति
विभावयामासुः मीमांसकास्तु कर्मैव ईश्वरः स्वर्गादिकमेव पुरुषार्थः मंत्रमयैव देवता अपूर्व
वादवेदो न प्रमाणमिति गदन्ति मीमांसकैकदेशिनस्तु कर्मानतिरिक्त एवेश्वर इति सम्
च्चिरे इतीश्वरवादः नन्वीश्वरः किं शरीरी उत तद्रहितः नाद्यः तच्छरीरस्य महत्त्वे तु दंव रस्फ
हेमपाकनिरोधोत्पत्तिर्न स्यात् तत्र तस्य प्रवेशासंभवात् मध्यमपरिमाणत्वेऽनित्यत्वप्रसंगात्
देशान्तरे कार्यानुत्पत्तिप्रसंगात् अणुत्वे दूषणं दूरे हृष्यते एव नान्त्यः शरीरं विना भावे कर्तृ त्व४॥
त्वस्यैवासंभवात् इति चेन्न शरीरत्वेन त एव कर्तृत्वं चेमानाभावात् शरीरस्मिंनरे सौ वेश्वरे
णमेत्रादिवत् कार्यकारित्वादनानुईश्वरस्य परमात्मा व एव शरीरमिति केचित्प्राकाश

मिच्चेनदे

शरीरं च वृत्तमिति श्रुतेः कामोमेवइमेरे अनो तु संसारिणामदृष्टवशादीश्वरस्य शरीरं भवति
न च वृत्तं विष्णुना वा नामैवेति श्रुवे न्यपरे तु भूम्नावेशान्या ये ने श्वरस्य शरीरमिति मन्विरे
ऽयं त्राहुः ईश्वरः शरीररहितस्तथैव रं तु मत्यो ज्ञानसाध्याय नमुक्षा यपद पुण्यालिं मूल्ये कारू॥
भूतोपासनादिभिः संसारवं के निमग्नाः ज्ञानोद्दिष्टी सुलीलाविग्रहं दधातीति सच्चिदाव
१४
गृह्णि ग्रारो गूणके विष्णुनां वृत्तस्य ऋत नदु कं धि बगानि गरो गूणकं धिष्णुस्यात्मई श्वरः उ
पासनानुसारेणाभक्तेभ्यो भुक्तिमुक्तिद इति श्रुत्रे वेत्तवाः पितावादीनां नेश्वरत्वं भिन्न व स्तुवि
लोकपासकः नामसंज्ञो यो पास्य ऋ गृह्णि स्तुनदी धामाप वृत्तादयस्तु नदशानु वर्तिनः किंञ्चित्
कृतीनि वासस्थानं कुतः पिलस्य गम गूण न यामि नः कुत स्तवो गतत्वादीनां अन्यद्य विष्णु व्यति
रिक्तानामुपासनेचन्नि षिद्धा न दु कं या स्तुरेवं पदि त्यज्य पड्डुपासे याद्देवतांतं विनो ज्ञाहु
वीनैरिव कूपं खननिरद मंतिति विन्याहुः अणैष्टौ वा श्री महि स्वस्य करा स्तले धमा चमाष्टि त्यम
हा पद्दवे प्रापुवता वेस्तादीनां कुतं ईश्वरत्वं विष्णुगुणो वस्योपासकः अनन्य स्वनेत्र
मयं धिन्वाचक्रे तु दरी का स्तुति नामलघ्वा नारायणानां रेण लक्ष्मीवैकुंठं च श्रुनरायाया राम
पि अयोध्या पुरी नो राम नाथः से नो वृन्दा वनु मिदुः नूच कणं विष्णु चरणो दकं वि भर्ति हर इति
१४
नक्षु भक्त वत्सधीनत्वात् अनन्त वे पर मेश्वर इत्यमेव व्यवहृते पने एतानि रस्यै वरमा पाः
स्तु स्युः रिक से कां यास्तर्थ चंदाक्षी लोचनः लीला नाटके सूत्र धारः कचित् घोर रूपः
धे चित्सौम्य रूपः कचित् ध्यानवाणी कचिद नेक देव गणा समाश्रितानुपम केल्पाः

स्वर

ष्टौ ते न प्रकृतयो न विकृतयोपि विकाराः श्रोत्र त्वक्चक्षू रसन घ्राणानि पंच ज्ञानेंद्रि
याणि वाक्पाणिपादोपस्थपायवः पंच कर्मेंद्रियाणि मन आकाश वायु तेजो जल पृ
थिव्यः पंच महाभूतानि षोडश संख्याकाः तैर्महाभूतैः शरीरमुत्पद्यते तत्संबंध
वशात्प्रकृतिरेव सर्वं करोति तत्संसर्गवशादात्म[illegible] नोहं कर्तेत्यभिमा
नो जायते इत्याहुः तदप्यसत् अहं कर्ताहं भोक्ताहं जानामीति कर्तृत्वभोक्तृत्व
चैतन्यादीनां सामानाधिकरण्यप्रतीतेः तद्व्यतिरिक्तप्रकृतिसद्भावे मानाभावात् जड
याः प्रकृतेः कर्तृत्वासंभवाच्चेति कृतं पल्लवितेन इति सांख्यमतं निरस्तं [illegible]
पातंजलास्तु आत्मा योगगम्यः स च चित्तवृत्तिनिरोधः तस्य चित्तस्य बाह्यविषय
निवर्तनादंतरात्मनि निवेशः यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानस
माधिभेदादष्टौ योगांगानि तत्र स्तेयकर्मनिवृत्ते करणाज्जीवशांतिप्रोच्यते निमि
त्ताहार सत्यभाषण अजीवहिंसन ब्रह्मचर्य भेदात् पंच यमाः आस्तिक्य तर्पण तपः
सुरार्चा दान लज्जा सद्बुद्धि होम सत्व व्रत जप भेदात् दश नियमाः पद्मासन
स्वस्तिक भद्र वज्र वीरासन भेदात् पंचधा आसनानि अन्यान्यपि केचनाहुरिति

नटी॰ वंसी॰

१८

अहंजीवो नेश्वर इति युक्तो नेश्वरस्य नराव कर्मणां संसारी वहुः कश्च न संसारी मुक्त इ
ति व्यवहार उपपद्यते नेनत्वेक एवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतेः का गतिरिति चेत्तत्र अनुप
मत्वस्यैवाद्वितीय पदार्थत्वात् न चैवं सति सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः विरोध इति
चेन्न ब्रह्मसोऽन्यस्य ब्रह्मव्याप्तित्वार्थकत्वात् व्याप्तत्वं च संवद्धत्वं च अन्यापापव टादीनाम
पि ब्रह्मत्वापत्त्या ब्रह्मरो ऽनित्यत्वापत्तिः जडत्वापत्तिश्च न चैको हं वहुस्यामिति
श्रुतेरप्रामाण्यप्रसंग इति वाच्यं रा को हं निराकारो ब्रह्म विष्णुरीशरूपेण वहुस्यामि व६
ति तदर्थत्वात् ननु तत्त्वमसि ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुते जीवेश्वरयोरभेद
प्रतिपादकाया अप्रामाण्यप्रसंगो भविष्यतीति चेन्न तत्त्वमसीत्यस्य निर्दुःख
त्वेन तत्सदृशस्त्वमसीत्यर्थकत्वात् एवं ब्रह्मैव भवतीत्यस्यापि ब्रह्मगुणाधिको नवे रा४॰
त्येवं रतस्येति व्रत अन्तरा तस्य सर्वे आत्मानः समर्पिताः निरंजनः परमं १८
साम्यमुपैतीत्यादिश्रुतेः प्रामाण्यमाप्रोति वस्तुतः पूर्वपक्षश्रुतीनामपि
वेदान्तोपयोगी श्रुतीनामर्थकरणे प्रयोजनाभाव इति संक्षेपः इत्यात्मनिरूपणं ०१८

सुखाद्युपलब्धिसाध
नत्वं मनसो लक्षणं २

मनो निरूपयति सुखेति सुखाद्युपलब्धिः सुखदुःखादिसाक्षात्कारस्य साधनं
मनः इत्यर्थः आत्ममनःसंयोगः कारणत्वे इन्द्रियत्वमिति च चक्षुरादिवत्करणाय सुखेत्युक्ते
नेमनसि प्रमाणं दर्शितं तथाहि सुखदुःखादिसाक्षात्कारः करणसाध्यः जन्यसाक्षा
त्कारत्वात् चाक्षुषादिवदित्यनुमानात् चक्षुरादीनां बाधात् मनः सिध्यतीति मनो वि
भजते तच्चेति मनसोऽन्यार्थः मनसोऽनेकत्वे हेतुमाह प्रत्यात्मेति आत्मानमात्मानं
प्रतिनियतत्वात् तस्मिन्नियम्यमानत्वे नियमेन वर्तमानत्वादित्यर्थः तथा चैकैकात्मान

सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः तच्च प्रत्यात्मनियतत्वादनेकं परमाणुरूपं नित्यं च

तथैकैकमनस्सत्त्वावश्यकत्वेनात्मनामनन्तत्वान्मनसोऽप्यनन्तत्वमिति भावः नन्वा
काशादिवन्मनसो विभुत्वे विभुद्वयसंयोगानङ्गीकारे ज्ञानोत्पत्तिर्न स्या
दतस्तत्साम्यं वाधिकारणासिद्धेरत आह परमाणुरूपमिति परमाणुस्व
रूपमित्यर्थः तथाच मनसोऽणुत्वेनात्ममनःसंयोगः संभवत्येवेति भावः
मीमांसकास्तु मनो विभु स्पर्शरहितद्रव्यत्वादाकाशवदित्यनुमानेन विभु
त्वं सिध्यति विभुद्वयसंयोगो नास्तीत्याहुः तन्न नाहृतसंयोगस्यापि

पुरीतद्बहिर्देशावच्छिन्नात्ममनःसंयोगस्यैव ज्ञानकारणत्वादेव २=

नटीचे २०

सत्त्वापत्त्या सर्वदा ज्ञानोत्पत्तिप्रसंगेन सुषुप्त्यभावापत्तेः यदा मनः पुरीतति प्रविशति तदा सुषुप्तिः यदा
निःसरति तदा ज्ञानोत्पत्तिः पुरीतद्बहिर्देशावच्छिन्नात्ममनःसंयोगस्यैव ज्ञानकारणत्वात्तन्नुनतावँ
सुषुप्तिकाले ज्ञानापत्तिवारणाय ज्ञानमात्रे त्वङ्मनःसंयोगः कारणमिति मतं निराकुर्वन्ति नव्याः
न ननु मनसोऽणुत्वे चाक्षुषावधानानां कथं युगपद्ज्ञानोत्पत्तिः मनसश्चक्षुरादीन्द्रियसंयोगकाले त्वगिन्द्रिया
दिना संयोगासंभवादिति चेन्न मनसोऽतिशीघ्रगमनवेगशालित्वेन द्रागविलंबेनैवेंद्रियसंब
द्धसत्त्वा सविशेषावधानानां ज्ञानानामापादकत्वात् युगपदनुभवामीति प्रत्ययस्य
भ्रमत्वात् एवं किंशुकव्यासंगान्न ज्ञानमित्यनुभवो दरीदृश्यते तथा च न्यायसूत्रं युगपद्ज्ञाना
नुत्पत्तिर्मनसो लिंगमिति मनसो नित्यत्वे लाघवं च परमाणुरूपत्वाद्धानित्यमित्याहुर्नव्याश्चे
ति इति मनोनिरूपणम् अथ द्रव्याणां साधर्म्यवैधर्म्यप्रक्रियाप्रदर्श्यते नवानां समवायि
कारणत्वं साधर्म्यं नित्यद्रव्याणामनित्यत्वं पृथिव्यप्तेजोवायुमनसां मूर्तत्वं क्रियावत्त्वं पर
त्वापरत्वे च मूर्तत्वं च परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वमिति संप्रदायविदः क्रियासमवायिकारणता
वच्छेदकतया सिद्धा जातिविशेष इति नव्याः आकाशादिचतुष्टयस्य विभुत्वं तद्व किमिति तत्त्वे
वं मूर्तद्रव्यसंयोगित्वं परममहत्परिमाणवत्त्वं वादिकालेऽनन्यद्रव्याणां विशेषगुणवत्त्वं आका
शजीवयोः व्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं अव्याप्यवृत्तित्वं नाम स्वात्यन्ताभावसमानाधिक

वेग वत्त्वं च। शि ब० २०

मनो २॥

रसत्वं पृथिव्यादिपंचान्यतमत्वं नवानां क्रमेण वा तत्त्वं विशेषगुणवत्त्वं वा पृथिव्यादिचतुर्णां द्रव्यसमवायिकारणा
त्वं स्पर्शवत्त्वं च पृथिव्यादित्रयाणां रूपवत्त्वं द्रवत्ववत्त्वं च पृथिवीजलयोः रसवत्त्वं गुरुत्वं चैवेत्यर्थः पूर्ववद्बोध्यं इदा
नीं पृथिव्यादीनां गुणानाह रूपेति रूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वाप
त्व॰ रत्वगुरुत्वद्रवत्वसंस्काराश्चतुर्दश गुणाः पृथिव्याः चतुर्दश गुणाः जलस्यानेन गंधवर्जा रूपादिस्नेहान्ताः
संस्काराश्चतुर्दश गुणाः तेजसश्च रसगंधगुरुत्वस्नेहवर्जा रूपादिद्रवत्वान्ताः संस्कारश्च नव गुणाः
द्रवत्व वायोस्तु रूपरसगंधगुरुत्वद्रवत्वस्नेहवर्जाः स्पर्शादिअपरत्वान्ताः संस्कारश्चाष्टौ गुणाः तेच संख्या
दिविभागान्ताः शब्दश्च पंच गुणाः कालदिशोस्तु संख्यादयः पंच अष्टौ गुणाः परमात्मनस्तु आत्म॰
संख्यादिपंच बुद्धीच्छाप्रयत्नाश्च चतुर्दश गुणाः जीवस्य तु संख्यादिपंच बुद्ध्यादिनवं संस्काराष्टौ गुणाः म
नसस्तु संख्यादयः सप्त संस्कारश्चेत्युक्तं वायोर्नवैकादश जने तत्र सो गुणा जलादिष्वागम्यतां चतुर्दश तं १॥
दि कालयोः पंच षडेव चांबरे महेश्वरेष्टौ मनसस्तथैव चेति इति द्रव्यनिरूपणं नाम द्वितीयपरिच्छेदः २
अथ गुणान्निरूपयितुं तत्र प्रथमोद्दिष्टं रूपं निरूपयति चक्षुर्मात्रेति रूपत्वादेर्वारणाय गुणपदं र
सादिवारणाय चक्षुर्ग्राह्येति संख्यादिवारणाय मात्रपदं यद्यपि प्रभाभित्तिसंयोगवारणाय गुणप
देन विशेषगुणा विवक्षणीयतया ततएव संख्यादिवारणं संभवति तथापि सांसिद्धिकद्रवत्ववा
रणाय न तावदावश्यकं वस्तुतस्तु परमाणुरूपे अव्याप्तिवारणाय चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमत्त्वस्य विवक्षी
णीयतया विशेषपदं नेदं यं त्वे गुर्वादिवारणाय गुणपदं देये रूपर्यदीनि सर्वाणि वज्ञातयः १

२५३

न टी चं ०

२१

5723

रूपं विभजते नचेति रूपं चेत्यर्थः इदं सप्तविधमित्यनेनान्वयीति सा पृथिव्यां हेतुमाह शुक्लेति न तु चित्ररू
पे किं मानं चित्रः पट इति प्रतीतिरस्तु मंतु गतनीलपीतादिनानैवेति चेन्न तथा सति पटस्याप्रत्यक्षापत्तेः न
गुरूपवत्समवेतत्वमेव बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षे कारणमस्तु शुक्लेतररूपवोस्तु समवेतत्वं पटेऽस्त्याह न मे
वेति चेन्न लाघवेन रूपस्यैव कारणत्वात् व्याप्यवृत्तिनीलपीतादीनां निकुरंबकोवच्चित्ररूप
मस्तु किमतिरिक्तकल्पनेनेति मा कुरु नैयायिकतिजातीयगुणांश्च व्याप्यवृत्तित्वानियमान् किं चानं

चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो रूपं तच्च शुक्लनीलपीतरक्तहरितकपिशचित्रभेदात्सप्तविधं पृथिवीजल
तेजोवृत्ति तत्र पृथिव्यां सप्तविधं अभास्वरशुक्लं जले भास्वरशुक्लं तेजसि रसनाग्राह्यो गुणो
रसः स च मधुराम्ललवणकटुकषायतिक्तभेदात्षड्विधः पृथिवीजलवृत्तिः तत्र पृथिव्यां षड्विधः

तु गतनीलपीतादीनां परस्परविरोधेन पटेऽनिकुरंबस्यैवानुत्पत्तेः रूपाश्रयमाह पृथिवीत्याश्र
यं विभज्य दर्शयति तत्रेति पृथिव्यादित्रिकेऽइत्यर्थः सप्तविधमिति रूपमित्यनुषज्यते अभास्व
रशुक्लमिति ननु पयस्ता सलिलादौ कथं नीलिमोपलंभ इति चेन्न तस्य तत्तौपाधिकत्वात्
भास्वरशुक्लमिति वैश्वानरस्यानुपष्टंभकपार्थिवरूपप्रतिबंधात् भास्वरशुक्लोनुपलंभ इति
रूपनिरूपणानंतरं रसं निरूपयति रसनेति षड्विध इति तथा चक्षुर्ग्राह्यवगतनानारससमुदायादेव
सामंजस्ये चित्ररसो नान्वेषणीय इति भावः रसाश्रयमाह पृथिवीति आश्रयं विभज्य दर्शयति
तत्रेति पृथिवीजलयोर्मध्ये इत्यर्थः षड्विधः इत्यत्र रस इत्यनुवर्तते जले मधुर एवेति जंबीररसादावाम्लोपलब्धेः

गंधवतीत्यत्र वतिप्रत्ययेन पृथिवीमात्रवृत्तित्वं गंधस्य प्रतीतमिति लक्षणे पृथिवीसंबंधसंबंधं पृथि
वीसंबंधाभावे गंधप्रतीतिप्रसंगः अभावे इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां पृथिवीगंधस्यैव जले प्रतीतिर्बोध्या
एवं वायावपि ननु दृश्यते रथ्यकस्तूरीकुसुमसंबद्धपवनस्यैतद्गंधसंबंधाभावाद्गंधप्रती
त्यनुपपत्तिः न च वायोर्गंधो नीतत्र्यणुकादिसंबंधोऽस्य वेति वाच्यं कस्तूर्या न्यूनतापत्तिः कुसु
मस्य च छिद्रतापत्तिरिति चेन्न भोक्तृदृष्टविशेषसाचिव्यमणुकोत्पत्त्यात्मनः कर्पूरादौ न दभागा

घ्राणग्राह्यो गुणो गंधः स द्विविधः सुरभिरसुरभिश्च पृथिवीमात्रवृत्तिः त्वगिन्द्रियमात्र
ग्राह्यो गुणः स्पर्शः स च त्रिविधः शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात् पृथिव्यप्तेजोवायुवृत्तिः तत्र शी
तो जले उष्णस्तेजस्यनुष्णाशीतः पृथिवीवाय्वोः रूपादिचतुष्टयं पृथिव्यां पाकजमनित्यं चान्यत्रा

नैतद्वाहृति गंधनिरूपणानंतरं स्पर्शं लक्षयति त्वगिति संख्यादिवारणाय मात्रपदं नेत्रे पृथिव्यादिच
तुष्टये शीतः शीतस्पर्शः उष्णः उष्णस्पर्शः इति स्पर्शनिरूपणम् प्रसंगात् रूपादिचतुष्टयस्य पा
कजत्वापाकजत्वे प्रतिपादयति नित्यत्वानित्यत्वे प्रतिपादयति पाकजं अपाकजम् अपीत्यर्थः
पाकस्तेजःसंयोगः पाकात् संजातिका रूपादयः इत्यर्थः ननु कथं पाकजत्वमिति चेद्घटपीलुपा
कवादिनो वैशेषिकाः आमपाकनिक्षिप्तघटे हुताशनसंयोगात् परमाणावादिक पर्यंत

परत्वापरत्वे निरूपयति परापरेति परव्यवहारासाधारणं कारणं परत्वं अपरव्यवहारासाधारणं कारणम् अपरत्वमित्यर्थः
विभजते परत्वापरत्वे द्विविधं वुत्यादयति दिक्कृते इति दैशिकपरापरत्वे कालिकपरत्वापरत्वे चेत्यर्थः तत्र दैशिकपरत्वमुदाह
रति दूरस्थ इति तदुत्पत्तिक्रममाह अवधिं कृत्वा दिक्पिंडसंयोगोऽसमवायिकारणं दैशिकमपरत्वमु
दाहरति समीपस्थ इति तदुत्पत्तिप्रकारमाह अल्पतरमूर्तसंयोगविशिष्टशरीरज्ञानात् दैशिकपरत्वापरत्वे मूर्तमात्रवृ
त्तिनी भवतः कालिकपरत्वमुदाहरति ज्येष्ठ इति कालकृतं परत्वमिति कालिकपरत्वमित्यर्थः तच्च ज्येष्ठमेव त
दुत्पत्तौ च कालपिंडसंयोगोऽसमवायिकारणं कालिकमपरत्वमुदाहरति कनिष्ठ इति कनिष्ठत्वमेव कालिक
मपरत्वमिति तदुत्पत्तिः अल्पतरदिवाकरपरिस्पन्दविशिष्टशरीरज्ञानात् कालिकपरत्वापरत्वे जन्यद्रव्यमात्रवृत्ति
नी भवतः इति परत्वापरत्वे निरूपयन् गुरुत्वं निरूपयति आद्य इति आद्यपतनं कर्मविशेषस्तस्यासमवा

परापरव्यवहारासाधारणकारणे परत्वे ते द्विविधे दिक्कृते कालकृते चेति दूरस्थे दिक्कृतं परत्वं समीपस्थे
पृथिव्यप्तेजोवृत्ति
दिक्कृतमपरत्वं ज्येष्ठे कालकृतं परत्वं कनिष्ठे कालकृतमपरत्वं आद्यपतनासमवायिकारणं गुरुत्वं पृथि
वीजलवृत्ति स्यन्दनासमवायिकारणं द्रवत्वं तत् द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं चेति सांसिद्धिकं जले नै
मित्तिकं पृथिवी तेजसोः पृथिव्यां घृतादौ अग्निसंयोगजन्यं द्रवत्वं तेजसि सुवर्णादौ

यिकारणं गुरुत्वमित्यर्थः द्वितीयादिपतनासमवायिकारणं वेगे ऽतिव्याप्तिवारणाय आद्येति तच्चरतिके
मावकतो लकादिभेदेनानेकधा नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यम् इति गुरुत्वं निरूपयन् द्रवत्वं
निरूपयति स्यन्दनेति स्यन्दनं स्रवणं तस्यासमवायिकारणं द्रवत्वमित्यर्थः तस्य द्वैविध्यमाह पृथिवीति त
ेजलपरमाणुनिष्ठं नित्यमन्यदनित्यं बोध्यं द्रवत्वं विभजते तद्द्विविधमिति द्वैविध्यं दर्शयति सांसि
द्धिकमिति स्वाभाविकं सांसिद्धिकं तेजःसंयोगजन्यं नैमित्तिकमित्यर्थः तत्र सांसिद्धिकमुदाहरति

त० दी० चं०

२५

59

तत्त्वेनेत्यत्र नादृशप्रत्ययाभावादतोऽनुभवत्वं निर्वक्ति तद्भिन्नेति स्मृतिभिन्नेत्यर्थः तेन यत्किंचित्स्मृति
भिन्नत्वस्यास्मृतौ सत्वेपि न क्षतिः घटादिज्ञानस्य ज्ञानान्तरनिस्मृतिज्ञानाय तद्भिन्नमिति इत्यनुभवसामान्य
निरूपणमनुभवं विभजते स इति यथार्थानुभवं लक्षयति तद्वतीति तद्वति तदेव प्रकारो यस्य स तथेत्यर्थः
तद्विशेष्यकतत्प्रकारक इति यावद्भवति चायं घट इति ज्ञानं घटत्ववद्विशेष्यकं घटत्वप्रकारकं च स्मृति
वारणायानुभव इति अयथार्थानुभववारणाय तद्वतीति यथार्थ इत्यनुभव इत्यनुवर्त्तते घटेच.

सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिर्ज्ञानं सा द्विविधा स्मृतिरनुभवश्च संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिः तद्भिन्नं ज्ञान
मनुभवः स द्विविधो यथार्थोऽयथार्थश्च तद्वति तत्प्रकारकोऽनुभवो यथार्थः सैव प्रमेत्युच्यते

टो न वेत्यांशिकसंशयेऽपि घटत्वांशे प्रमैव ननु रजते रजतमिति प्रमायामव्याप्तिः तस्याः रजतप्रका
रकत्वेऽपि विशेष्यीभूतरजते रजतस्यासत्वेन रजतवद्विशेष्यत्वाभावादिति चेन्न तद्वतीत
त्प्रकारकत्वमित्यस्य संबंधवति तत्प्रकारकत्वमित्यर्थमनुसरामः रजतत्वे रजतस्यासत्वेपि रज
तसंबंधस्याधेयतात्मकस्य सत्वेन रजतसंबंधवति रजते रजतप्रकारकत्वेनादृशप्रमायामव्या
हतमेव ननु शास्त्रे प्रमा विभज्यते सा किं यथार्थानुभवात्मिका बुद्धिरेव किंवा तदतिरिक्तेत्याशंकां निर
स्यति सैवेति या यथार्थानुभवात्मिका बुद्धिः सैव प्रमेत्युच्यते नान्येति भावः अयथार्थानुभवं ल
क्षयति तदभाववतीति तदभाववद्विशेष्यकतत्प्रकारकोऽनुभवोऽयथार्थानुभव इत्यर्थः यथा
शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानं भवति हि रजतत्वाभाववच्छुक्तिविशेष्यकं रजतत्वप्रकारकं च ननु

रा स०

२५

हेतुः कपिसंयोगी नित्यद्रव्यमात्रमिति व्याप्तिः तस्या मूलावच्छेदेन कपिसंयोगाभाववति तदे कपिसंयोगप्रकारक
त्वादिति चेन्न तदभाववद्विशेष्यकावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वमिति तदर्थत्वात् तादृशप्रमायां कपिसंयोगाभावाव
च्छेदकीभूतमूलावच्छेदेन कपिसंयोगप्रकारत्वाभावेनातिव्याप्तिविरहात् अत्र मीमांसकाः अयथार्थानु
भवत्वाप्रसिद्धेः न च तस्याप्रसिद्धौ कथं तर्हि शुक्तौ रजतत्वप्रकारक विसंवादी ... ज्ञातार्थ नो वि
संवादिप्रवृत्तिरिति वाच्यं पुरोवर्तिज्ञानरजतार्थस्मरणाभ्यामेव तत्संभवादित्याहुः इदमकिंचित्करं
नेदं ६।। तथा सति रजतमिति बाधज्ञानानुपपत्तेः पुनः शंकते उपस्थितेष्टभेदज्ञानाभाववत्वाविसं

सेव प्रमेत्युच्यते तेनद्वदवति तत्प्रकारकज्ञानमनुभवोऽयथार्थः यथार्थानुभवश्चतुर्विधः
प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदात् तत्करणमपि चतुर्विधम्

वादिप्रवृत्तौ विसंवादिप्रवृत्तौ च बीजमिति चेन्न सत्यरजतस्थले विशिष्टज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वस्य प्रमा
वा।। णिकत्वेन लाघवात्तस्यैव सर्वत्र प्रवर्तकत्वौचित्यादित्यन्यथाख्यातिसिद्धेः वाचस्पतिमिश्रास्तु शुक्तौ
इदं रजतमिति ज्ञाने प्रसिद्धशुक्तिरजततयोरलीकरजतसमवायावभासतदित्यसत्ख्यातिमंगीचक्रुः
नैतद्युक्तं असतो भानासंभवात् इत्ययथार्थानुभवसामान्यनिरूपणम् यथार्थानुभवं विभजते
यथार्थानुभव इति यथार्थानुभवः प्रत्यक्षमेवेति चार्वाकाः अनुमितिरपीति काणादबौद्धाः
उपमितिरपीति नैयायिकैकदेशिनः शाब्दमपीति नैयायिकाः वैदिकोपीति तांत्रिकाः रानेषां
मते अस्वरसात्तस्य चातुर्विध्यं स्वयं दर्शितं अस्वरसबीजं तु स्पष्टी भविष्यति चातुर्विध्ये हेतुमाह
प्रत्यक्षेति इति प्रमाविभागः प्रसंगात्प्रमाकरणं विभजते तत्करणमिति यथार्थानुभवात्मकप्रमायाः
अर्थापत्तिकोपीति प्रभाकराः अनुपलब्धिकोपीति भाट्टवेदान्तिनः साम्भवैतिह्यिकावपीति पौराणिकाः ३।।

प्रमाकरणं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणं अव्यभिचारिगतार्थगं तत् प्रमाणमिति मीमांसकास्तदसत् सकलक्षि
ने व घटे घटोयं घटोयमिति धारावाहिकप्रत्ययस्थले धिगतार्थगं तत्त्वात् अप्रामाण्यापत्तेः चातुर्विध्ये हेतुमाह प्र
त्यक्षेति तथा च न्यायसूत्रं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति इति प्रमाणविभागः प्रमाज्ञानस्य करणज्ञा
नाधीनत्वादादौ करणं निर्वक्ति असाधारणमिति असाधारणत्वं च फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणमिति मते
फलायोगव्यवच्छिन्नत्वं व्यापारवत्कारणं करणमिति मते फलायोगव्यवच्छिन्नत्वं व्यापा रवत्त्वं व्यापार
श्च द्रव्यान्यत्वे सति तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकः कुठारस्य कारणत्वं घटितत्वान्न किंचित्संग्रहनिवारणीयं तु का

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात् असाधारणं कारणं करणं कार्यनियतपूर्ववृत्ति कारणं कार्यं
प्रागभावप्रतियोगि कारणं त्रिविधं समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात्

रणत्वं विवेचयति कार्येति
कार्यनियतावश्यंभाविनी पूर्ववृत्तिः पूर्वकालवृत्तिर्यस्य तत्तथा अन्यथाः अनियतरासभादिवारणाय नियते
ति कार्यं वारणाय पूर्वेति अररूपस्य दंडेऽपि स्वरूपयोग्यत्वसत्वान्न घटकारणत्वनिर्वाहः स्वरूपयोग्यत्वं
न कारणतावच्छेदकधर्मेव त्वप्रकृते दंडत्वमेव तथा इदं तु योग्यदंडत्वादिवारणाय अन्यथासिद्धविशेषणा
त्वं स्यावश्यकत्वेन न तरां तद्रासभादिवारणासंभवेनियतपदमनर्थकं रावं वानन्यथासिद्ध(अन
न्यथासिद्धत्व) पूर्ववृत्ति कारणमिति फलितं ननु कार्यमेव किमित्याकांक्षायामाह कार्येति अनन्यथासिद्ध
त्वमन्यथासिद्धशून्यत्वं अन्यथासिद्धत्वं चावश्यकृप्तनियतपूर्ववृत्तिना एव कार्यसंभवे तत्सहभूतत्वं
यथावश्यकृप्तनियतपूर्ववर्तिभिर्दंडादिभिरेव घटरूपकार्यसंभवे तत्सहभूतत्वं दंडत्वादेरन्यथासिद्धं

२६

२६

61

पटरूपसामानाधिकरण्यमपि सुलभमेवेति भावः परंपरासंबंधश्च स्वसमवायिसमवायसंबंधेन२॥ समवायः

ना

नटीपं० यिकारणे न चेत्यर्थः तथा च पटरूपकारणीभूतपटसामानाधिकरण्यस्य तंतुरूपे सत्वात्परंपरासंबंधे
नकार्यसामानाधिकरण्यमेव कार्यैकार्थप्रत्यासत्तिरित्युच्यते स्वसमवायिसमवायसंबंधेन कार्य

२५ सामानाधिकरण्यमेव कारणैकार्थप्रत्यासत्तिरित्युच्यते तेन घटाच समवायस्वसमवायिसमवायान्य
तरसंबंधेन कार्येण सह कस्मिन्नर्थे प्रत्यासन्ने सति ज्ञानविशेषगुणान्यत्वे सति कारणमसम
वायिकारणमिति फलितोर्थः न च तुरीतंतुसंयोगादावतिव्याप्तिरिति वाच्यं तंतुमात्रसमवेतत्वे
सति पटकारणत्वे पटासमवायिकारणमिति विशेषलक्षणस्याविवक्षितत्वात् एवमन्यत्रापि

63

तदुभयभिन्नं कारणं निमित्तकारणं यथा तुरीवेमादिकं पटस्येत्यनेन त्रिविधकारणमध्ये यद
साधारणं कारणं तदेव करणं तत्र प्रत्यक्षज्ञानकरणं प्रत्यक्षं इंद्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं
निमित्तकारणलक्षणपतितं तदुभयभिन्नत्वे सति इदं च कारणत्रयं भावकार्यस्यैव अभावस्य तु निमित्तमात्रं
करणलक्षणमुपसंहरति तदेतदिति यस्मात्कारणात्करणत्वघटकं कारणत्रयपदघटितं तस्मात्तत्त्रिवि
धसाधकमध्ये यत्साधकतमं तदेव करणमिति भावः इति करणप्रपंचः अथ प्रत्यक्षप्रक्रिया कर
णप्रपंचं निरूप्य पूर्वोद्दिष्टप्रमाणविशेषाणां लक्षणानि वक्तुमुपक्रमते तत्रेति तत्र प्रमाणचतुष्ट
यमध्ये प्रत्यक्षज्ञानकरणं साक्षात्कारिप्रमाकरणं प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यर्थः अनुमानादिवारणा
य प्रत्यक्षेति यद्यपि प्रत्यक्षादिप्रमाणाः पूर्वमुद्दिष्टत्वात्तस्यापवादेन लक्षणं वक्तुमुचितं तथापि त
स्याः प्रमाणोपजीव्यत्वेन तदुपजीव्यप्रमाणलक्षणमेवादावुचितमिति भावः तच्च कं कंचि

टी०प० २७

प्रत्यक्ष३

इंद्रियेणक्षेपेंद्रियार्थसन्निकर्षः कारणं न ज्ञानं तेन संशयविकल्पकज्ञाने द्वितीयं सविकल्पकज्ञाने निर्विकल्पक
ज्ञानं तृतीयं इंद्रियार्थसन्निकर्षः तृतीयं च सविकल्पकज्ञानंनंतरं व्यवहारो हानोपादानोपेक्षाबुद्धयो भवंति तत्र सविकल्पक
कज्ञानं तृतीयं करणं निर्विकल्पकं ज्ञानं हानं च दुःखसाधनत्वज्ञानं यथा सर्पोयं मम दुःखसाधनमिति उपादानं च सु
खसाधनत्वज्ञानं यथा स्रक्चंदनवनितादिकं मम सुखसाधनमिति उपेक्षा चोभयसाधनाभावज्ञानं तृणादाविति
व्यापारवतः कारणत्ववादिनः इति प्रत्यक्षप्रमाणं निरूपणं अनुमानं निरूपयति इंद्रियेति इंद्रियं चक्षुरादिक
मर्थो घटादिस्तयोः सन्निकर्षः संयोगादरूपो जन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यर्थः सन्निकर्षध्वंसकारणत्वं ज्ञानमिति मनुमित्या
दिवारणायेंद्रियार्थसन्निकर्षेति नानुमानमेव स्मृतौ कथं पदार्थगृहसां चक्षुषः उपनेत्रनिरुद्धत्वे न पदार्थेन सह
संनिकर्षाभावात् कथमास्य कुड्यादिव्यवहितो सलिलांतर्गतमत्स्यादेश्च तु यावद्दृशस्त्रीनिवेनेस्वच्छद्रव्यस्य तेजो निरो
धकत्वाभावेन तदंतरे दुष्प्रवेशासंभवाद्दर्पणोक्षणमुखप्रत्यक्षमितिचेन्नास्वच्छदर्पणाप्रवेशसुवेपराव
र्त्यमुखप्रत्यक्षजननात् ... चिस्वच्छद्रव्यवदोषवशाद्दर्पणाभावेदर्पणमुखंपश्यामीतिधीस्तु भ्रमरावरावंप्रति
विंबपरासेनचेऽमरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिरितिवाच्यं भ्रमप्रत्यक्षस्यैवलक्षितत्वानयदाहभगवान् सूत्रकारः इंद्रि
यार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारिव्यवसायात्मकंप्रत्यक्षमिति अन्येतु ज्ञानाकरणकं ज्ञानंप्रत्यक्षं
इदंच ईश्वरज्ञानसाधारणमितिः इतिप्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणम् प्रत्यक्षप्रमामेवविभजते तदितिनिष्प्रकारकमि
ति नामजात्यादियोजनाहीनं वस्तुमात्रावगाहिज्ञानमित्यर्थः ननु निर्विकल्पके किं मानमिति चेन्न अयंघटइ
ति विशिष्टबुद्धिः विशेषणज्ञानजन्या विशिष्टबुद्धित्वात् दंडीति विशिष्टबुद्धिवदित्यनुमानस्यैवमानत्वात् अत्र
घटत्वस्पंच विशेषणं न ज्ञानस्यैव निर्विकल्पकत्वापातेन च विशेषणज्ञानस्यापि सविकल्पकमेवास्त्विति
ति वाच्यमनवस्थाप्रसंगात् इतिनिर्विकल्पकनिरूपणम् सप्रकारकमिति विशिष्टज्ञानमित्यर्थः अत्र नास्तिकाः

घटाभाववदिति इह भूतले घटो नास्तीत्यादौ विशेष्यता सन्निकर्षो विषयः स प्रत्यक्षस्य विशेषण त्वात् अत्र के वा इंद्रियसंयुक्तविशेषणतासंयुक्तसमवेतविशेषणतादिभेदेन तस्या अनेकवि धत्वेपि विशेषणतात्वेन एकैव एवं विशेषणता विशेष्ययोरन्यतरत्वेन ग्रहणमतो न स न्निकर्षषट्कविरोधः इति सन्निकर्षषट्कविचारः ननु विशेषणतासान्निकर्षेणाभावनास्ति अत्र तदभावा भावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धिः कारणमिति चेन्न यद्यत्र घटः स्यात् तर्हि भूतलमिव दृश्येत इत्यादि दर्शनाभावान्नास्तीति घटरूपप्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जनार्कितोयो घटोपलंभः तन्प्रतियोगि तोद्द

शब्दत्वप्रत्यक्षे समवेतसमवायः सन्निकर्षः श्रोत्रसमवेते शब्दे शब्दत्वसमवायात्
तत्र अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्षः घटाभाववद्भूतलमित्य
त्र चक्षुःसंयुक्ते भूतले घटाभावस्य विशेषणीयत्वात्

अभावानां कयोग्यानुपलब्धिसहकृतेन्द्रियेणाभावप्रत्यक्षसंभवेनुपलब्धेः करणत्वायोग्यत्वात् अभावाधिकरणप्रत्यक्षे प्रतीन्द्रियकरणत्वस्याव्यभिचारित्वेनाभावप्रत्यक्षेपि विशेषणता सन्निकर्षस्वीकृत्य तस्यैव करणत्वौचित्यादि व्याख्यानविस्तरः इति अनुपलब्धिवादखंडनम् इदानीमलौकिकसंनिकर्षा निरूप्यन्ते स त्रिविधः सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजधर्म लक्षणश्चेति तत्राद्यः इन्द्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतघटत्वादिः भवति च घटत्वा दिमिन्द्रियसंबद्धविशेष्यकेऽयं घट इति लौकिकप्रत्यक्षे प्रकारः तदनन्तरं तेन सन्निकर्षेण सर्वे घटा इत्यलौकिकप्रत्यक्षं जायते न चेन्द्रियसंबद्धसामान्यभावप्रत्यासत्तिः मगन्धाद्दोजस

भ्रमानंतरं सकलजलज्ञानं न स्यात् तत्रेंद्रियजलत्वयोः संबंधाभावात् ज्ञानस्य सत्वेपि ज्ञानप्रका
शीभूतं सामान्यमेव प्रत्यासत्तिः अन्यथा परमाणुत्वेन परिच्छिन्नपरमाणूपस्थितौ परमाणुत्वसा
मान्यलक्षणया सकलपरमाणूपस्थितेः नीमानसप्रतीतिर्न स्यात् परमाणुमनसोः संबंधाभावात्
तृतीयो यथा यत्र सौरभज्ञानं लक्षणया ज्ञानलक्षणसामग्र्या चक्षुः सुरभिचंदनखंडमिति सौरभांशे
ऽलौकिकं चंदनखंडांशे लौकिकं चाक्षुषं जायते तत्र सौरभज्ञाने सौरभस्मरणं प्रत्यासत्तिः
सौरभांशे चक्षुः संनिकर्षासंभवात् इत्याद्यन्यत्र विस्तरः ततो यस्मात् विशेषणतया संनिहितवि
धः युक्तयुंजानभेदाद्योगिनो द्विविधास्तत्र युक्तस्य योगिनो हि पृथगप्रत्यासत्त्या निरंतर
रावं संनिकर्षयद्धूजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं न करणमिंद्रियं तस्मादिंद्रियं प्रत्यक्षप्रमाणमिति सिद्धं
मात्रविलयदार्थज्ञानं जायते युंजानस्य चिंतावशेषसनापद्धतौ यप्रत्यासत्त्या समयविशेषज्ञानं जा
यते इत्यलौकिकसंनिकर्षः ननु योगिसद्भावे किं मानमिति चेत् परमाण्वादिर्जन्यप्रत्यक्षविषयो
मानुपसंहरति एवमिति उपदर्शितक्रमेणेत्यर्थः ननु नास्माकं किं तु योगिनामेवेति ज्ञेयं प्रत्यक्षप्र
किन्न स्यादिति चेन्न त्यादृतं करणमिति प्रत्यक्षप्रमाणं निगमयति तस्मादिंद्रियार्थसंनिकर्षः
सिद्धमिति सिद्धांते सिद्धमित्यर्थः इति श्री सिद्धांतचंद्रोदये प्रत्यक्षखंडसमाप्तः हरये नमः श्रीवायवे

करा

वह्निव्याप्यधूमवर्ततपर्वतमरुजा नामि ४

तटीचं० उ० 69

प्रत्यक्षानुमानयोरुपजीव्योपजीवकभावं संगतिमभिप्रेत्य प्रत्यक्षानंतरमनुमानं निरूपयति अनुमितीति अनुमितेः करणमनुमानमित्यर्थः तच्च लिंगपरामर्शः एवेति निवेदयिष्यन्निति अथानुमितिं लक्षयति तज्जन्यपरामर्शेति प्रत्यक्षादिवारणाय विशेषणं परामर्शध्वंसवारणाय विशेष्यं अयं परामर्शः प्रत्यक्षेतिप्रसक्तिरिति चेन्नैवं साधनानवगाहित्वे विशेषणीयत्वात् तन्नवनप्यासति धूमवान्पर्वतो वह्निमानित्याकारकं लिंगोपहितलैंगिकभानात् लिंगानुमितेन व्याप्तिरितिवाच्यं नाद्यानुमितेरसौ कारानेन नुस्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयानंतरं पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयमिति विशेषदर्शने सत्ययं पुरुष एवेति प्रत्यक्षोदयात्तत्रानि व्याप्तिरिति चेन्न समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्याभावसहकृतनपरामर्शजन्यत्वस्य विवक्षितत्वात् साच यत्र विशेष्यकपरामर्शोत

अनुमितिकरणमनुमानं परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः यथा वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति ज्ञानं परामर्शः तज्जन्यं पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानमनुमितिः यत्र धूमस्तत्राग्निरिति साहचर्यनियमो व्याप्तिः ॥

पक्षे विशेष्यकोपक्षप्रकारक परामर्शोत्पक्षप्रकारके

द्विविधादन्यैर्वैर परामर्शोपक्षप्रविशेष्यकैव तत्र परइत्यत्रालिंत तरः इत्यनुमितिलक्षणं नन्वयं परामर्शः किमभित्ति यदंशे पतिति यथेति न चाच वह्निव्याप्यत्वेन व्याप्तेर्भानेन धूमवानित्यत्र पक्षधर्मताया ज्ञानाद्यु वत्येवेति व्याप्तिविषयकं पक्षधर्मताविषयकं चेति भावः नन्वेतावता परामर्शो व गतः सामग्र्यत्वघटित लदंशविशिष्टानुमितिः कोदृप्पनसाम भिनयति तज्जन्यमिति परामर्शजन्यमित्यर्थः इति परामर्शः

वह्निव्याप्यो धूमः पर्वते इति पर्वतो धूमवानिति द्विविधापि पर्वतो ऽग्निमान् वोध्यस्य ॥

पर्व

वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति परामर्शात् वह्निमानयं पर्वत इति

वह्निव्याप्यो धूमः पर्वत इति परामर्शात् पर्वतो वह्निमान् ४० इति

उ०

अथ व्याप्तिविशिष्टेत्यत्र का व्याप्तिरित्याकांक्षायामाह यत्रेति यत्र धूमस्तत्राग्निरिति व्याप्तिरित्यन्
यः साहचर्यनियमइति लक्षणं साहचर्यमिति सहचरस्तस्य भावः साहचर्यं सामानाधिकरण्यमिति यावत्
तस्य नियमो व्याप्तिरित्यर्थः स चाव्यभिचरितत्वं तच्च व्यभिचाराभावः व्यभिचारश्च साध्याभाववद्वृत्तित्वं
तथा च साध्याभाववदवृत्तित्वं व्याप्तिरिति पर्यवसन्नं वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यो वह्निस्तदभाववान् जल
ह्रदादिस्तद्वृत्तित्वं नौकादावर्तते त्वं प्रकृते हेतुभूते धूमे इति कृत्वा लक्षणसमन्वयः धूमवान्व
ह्नेरित्यादौ साध्यो धूमस्तदभाववदयोगोलकं तद्वृत्तित्वमेव वह्नौ वर्तत इति नातिव्याप्तिः नन्विदं वाच्यं ज्ञे
यत्वादित्यत्र साध्याभावाप्रसिद्धाव्याप्तिः न च संयोगेनोपाध्यायेऽव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्या
पगमेन तत्र लाघवेन वाच्यत्वाभावस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याप्रसिद्ध
त्वेपि घटत्वेन वाच्यत्वाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य प्रसिद्धत्वेन कथम
व्याप्तिरिति शंक्यं चिन्तामणिकारेण तस्य खण्डितत्वात् न संयोगेन कार्यद्रूतद्वृत्तित्वस्याप्रसि
सिद्धत्वे प्रकृते तस्याननुयोगात् चेति चेन्न केवलान्वय्यनुमितेरस्वीकारात् स्वीकारे त्वनुमि
मान्विसितिनव्याः अत्रोच्यते साध्यहेतुसमानाधिकरण्यात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्य सा
मानाधिकरण्यं वह्निमान् धूमादित्यत्र हेतुर्धूमः तत्सामानाधिकरण्यो योऽत्यन्ताभावो घटात्यन्ताभाव
स्तत्प्रतियोगी घटोऽप्रतियोगी वह्निरूपं साध्यं तत्सामानाधिकरण्यं धूम इति कृत्वा लक्षणसम
न्वयः धूमवान् वह्नेरित्यत्र हेतुर्वह्निस्तत्समानाधिकरणो योऽत्यन्ताभावोऽयोगोलके धूमात्यन्ताभाव

३१

सि॰ वं॰

सत्प्रतियोग्यपि वधूमस्वरूपं साध्यमिति नास्ति व्याप्तिः इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ हेतुज्ञेयत्वादिसमाना
धिकरणो योऽत्यन्ताभावः घटात्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगिघटस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकरूपं साध्यं तत्सामा
नाधिकरण्यं ज्ञेयत्वहेतुनिष्ठत्वान्न व्याप्तिः अपि च कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र हेतुरेतद्वृक्ष
त्वं तत्समानाधिकरणो योऽत्यन्ताभावो मूले वृक्षे न कपिसंयोगात्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगिताव
च्छेदककपिसंयोगरूपं साध्यमिति अव्याप्तिरिति चेन्न तु प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमाना
धिकरणात्यन्ताभावस्याभिमतत्वादित्यलमतितर्ककर्कशविचारेण बालानामिति व्याप्तिवादः
नन्वनुमानेयं व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानजनित्यत्र को नाम पक्षधर्मता इत्यपेक्षायामाह प्रतिनत्वरूपं
निरूपयति व्याप्यस्येति व्याप्यो नाम व्याप्त्याश्रयः स च धूमादिः एवं तस्य पर्वतादिनिरूपितवृत्ति
व्याप्यस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मता अनुमानं द्विविधं स्वार्थं परार्थं च स्वानुमितिहेतुः तदाहि
तित्वं पक्षधर्मता इत्यर्थः अथ वाक्यमनुमितिकरणमनुमानं कथं वा तस्मादनुमितेर्जनितज्ञास
नु मानं प्रतिज्ञाय वर्द्धमानविभागमुखेनैव विवेचयितुमनुमानं विभजते अनुमानमिति द्वे विधे य
स्यास्तत्स्वार्थं परार्थं चेति स्वस्यार्थः प्रयोजनं यस्मात्तत्स्वार्थमिति समासः स्वप्रयोजनं च स्वस्या
नुमेयप्रतिपत्तिः एवं परस्मिन्नस्या सिद्धमेव तात्पर्यं मनसि निधाय स्वार्थानुमानं लक्षयति स्वे
तित दृष्टेव कदाचित्तं भूमिकोऽयं च पतितयाहीति भूयोदर्शनेति धूमाग्न्योर्व्याप्तिग्रहः साध्यसाध
नयोर्भूयः सहचारदर्शनेनेत्यर्थः अनुपाधिकलोहलेखादौ शतशः सहचारे ज्ञातेऽपि व्याप्तेः

३१ ग्रिव

व्यभिचारोपलंभेन कथमिदं व्याप्तिग्राहकमिति चेन्न सहचारज्ञानपदेन व्यभिचारज्ञानविरहसहकृत
सहचारज्ञानस्यैवाभिमतत्वात् व्यभिचारज्ञानं च द्विविधं यथार्थं च नद्यपि द्विविधं निश्चयः शंका च तद्वि
रहः क्वचित्तर्कात् यथा धूमाग्न्योर्व्याप्तिग्रहे धूमो वह्निव्यभिचारी न वेति शंकायां धूमो वह्निव्यभिचारी
ति निश्चये वा यदि धूमो वह्निव्यभिचारी स्यात्तदा वह्निजन्यो न स्यादिति धूमाग्न्योः कार्यकारणभंगप्रसं
तर्कः गरूपः यदि भवति तदेतस्मादेव तत्र व्यभिचारज्ञानं निवर्तते अतस्तत्र तर्कादेव व्यभिचारज्ञानविरहः क्व

स्वयमेव भूयोदर्शनेन यत्र धूमस्तत्राग्निरिति महानसादौ व्याप्तिं गृहीत्वा पर्वतं गतस्त
द्गते चाग्नौ संदिहानः धूमं पश्यन् व्याप्तिं स्मरति यत्र धूमस्तत्राग्निरिति तदनंतरं वह्नि
व्याप्यधूमवानयं पर्वत इति ज्ञानमुत्पद्यते अयमेव लिंगपरामर्श इत्युच्यते तस्मात् पर्वतो
वह्निमानिति ज्ञानमनुमितिरुत्पद्यते तदेतत् स्वार्थानुमानं यत् स्वयमेव धूमादग्निमनुमाय
परं बोधयितुं पंचावयववाक्यं प्रयुज्यते तत् परार्थानुमानम्

चित्त्वतः सिद्ध एव यथा यदा न धूमे व्यभिचारज्ञानं तदा यत्र धूमस्तत्राग्निरिति धूमत्वावच्छिन्नाग्नि
त्वावच्छिन्नव्याप्याद् इति अथ यद्देशांतरीयाणां धूमानामिंद्रियसन्निकर्षासंभवेन कथं धूमसामा
न्येऽग्निसामान्यव्याप्तिग्रहः इति चेन्न धूमत्ववह्नित्वरूपसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यैव सकल
धूमाग्निज्ञानसंभवेन तत्र व्याप्तिग्रहस्यापि संभवात् महानसादावित्ति महानसाद्यवच्छेदेन

धूमः इत्यर्थः तज्ज्ञाने च पर्वतनिष्ठे वह्निशङ्का वा व्याप्तिकालेऽनुभूतं प्रवृत्तिव्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वेन तत्पूर्व
दर्शने पर्वतादौ महानसादौ च गृहीतव्याप्तेः कथं ज्ञानमत आह व्याप्तिं स्मरतीति तथा च धूमदर्श
नरूपोद्बोधककबलाद्व्याप्तिस्मरणसंभवात् च तदनन्तरं भवतीति व्याप्तिस्मरणानन्तरमित्यर्थः लिङ्गपरा
मर्श इति व्याप्तिबलेनालीनमर्थं गमयतीति लिङ्गं तस्य धूमादेः परामर्शो ज्ञानविशेष इत्यर्थः
तस्मादिति लिङ्गपरामर्शादित्यर्थः स्वार्थमुपसंहरति तदेतदिति यस्मादिदं स्वप्रतिपत्तिहेतु
स्तस्मादेतत्स्वार्थानुमानमित्यर्थः क्रमप्राप्तं परार्थानुमानमाह यदिति यत्त्वं चावयववाक्यं तत्प
रार्थानुमानमिति संबन्धः अवयवत्वं नाम न्यायसमवायिकारणत्वं प्रतिज्ञादिषु तदसंभवात्
कथमेते अवयवाः स्युरिति चेदनुमानवाक्यैकदेशत्वादवयववदवयवा इत्युपचर्यन्ते इति । लिंग
हारान्नं चेत्साधयं च पञ्चावयववाक्यस्यानुमानत्वमेव न विचारसहं तस्य ... प्रयोजकलिंगप्रति
पादकत्वेनानुमानमित्युपचारमात्रत्वात् तत्र परामर्शस्याभावादिति केचित् ... तदुदाहरति यथेति
तथा च यस्मिन्निति अयं च पर्वतस्तथा वह्निव्याप्यधूमवानित्यर्थः तस्मात्तथेति वह्निव्याप्यधूमवत्त्वाद्वह्निमानि
त्यर्थः अनेन पञ्चावयववाक्येनेत्यर्थः इति परार्थानुमानं त्वनुमानावयवाः कथमित्यत्र केन पञ्चावयवाः
प्रतिज्ञाद्युपधानं प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञा ... साध्यविशिष्टपक्षबोधकवचनं प्रतिज्ञा तं
वमन्तं तृतीयान्तं वा लिंगवचनं हेतुः व्याप्तिप्रतिपादकदृष्टान्तवचनमुदाहरणं उदाहरणं व्याप्तिविशि
ष्टस्य हेतोः पक्षधर्मताप्रतिपादकवचनमुपनयः पक्षे साध्यस्याबाधितत्वप्रतिपादकं वचनं निगमनं इदमेव लेखनं

लिंगपरामर्श
लोमादीनदृति
शिवं०
वंलिं
गपरा
३२ मपूर्णं

द्दि इति निधाय प्रतिज्ञादीन्विशिष्य दर्शयति पर्वतो वह्निमानित्यादिना इत्यवयवग्रन्थः ज्ञायमानं लिंगमनुमितिकरणमिति वृद्धोक्तं न युक्तं इदानीं यज्ञशाला वह्निमती अतीतेन धूमादित्यादौ लिंगाभावेप्यनुमिति दर्शनादित्यभिप्रायवान् लिंगपरामर्शस्य करणत्वमित्याचष्टे लिंगपरामर्श एवेति अनुमानमुपसंहरति तस्मादिति अनुमितिकरणत्वादित्यर्थः स्वयमेवाद्य तीयज्ञानमित्युच्यते तथा हि महानसादौ धूमाग्न्योर्व्याप्तिग्रहकारणीयधूमज्ञानं तदादिमं पक्षे यद्धूमज्ञानं अत्रैव वह्निव्याप्यत्वेन यद्धूमज्ञानं तत्तृतीयं

यथा पर्वतोग्निमान्धूमवत्त्वात् यो यो धूमवान्स सोग्निमान् यथा महानसः तथा चायं तस्मात्तथेति अनेन प्रतिपादिताल्लिंगात्परोप्यग्निं प्रतिपद्यते प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पंचावयवाः पर्वतोग्निमानिति प्रतिज्ञा धूमवत्त्वादिति हेतुः यो यो धूमवान्स सोग्निमानित्युदाहरणं तथा चायमित्युपनयः तस्मात्तथेति निगमनं स्वार्थानुमितिपरार्थानुमित्योर्लिंगपरामर्श एव करणं तस्माल्लिंगपरामर्शोनुमानं लिंगं त्रिविधं अन्वयव्यतिरेकी केवलान्वयी केवलव्यतिरेकि चेति

इदमेव लिंगपरामर्श इत्युच्यते मीमांसकास्तु धूमवान्पर्वत इति पक्षधर्मताज्ञानं धूमो वह्निव्याप्य इति व्याप्तिस्मरणं ताभ्यामेवानुमितिकरणं न तु लिंगपरामर्शो विशिष्टज्ञानस्याप्रयोजकत्वादिति जल्पन्ति न किंचिदेतत् वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञाने हेतुयादृशानुमित्यापत्तेः व्याप्यत्वेन रूपेण धूमस्याभानात् ननु व्याप्यतावच्छेदकरूपेणोपहेतोः पक्षवृत्तित्वज्ञानं विवक्षितमिति तन्मात्र व्याप्यतावच्छेदकानुसंधानेपि वह्निव्याप्यवानयं पर्वत इति शाब्दजन्यशाब्दपरामर्शादनुमित्यनापत्तेः व्यापारवत्कारणं करणमिति मते व्याप्तिज्ञानं

६२॥

त्माको ह्यायो तां क्रमेणाभिनयति यत्रेति तयान्वयव्याप्तिरूपदर्शितेव व्यतिरेकव्याप्तिश्च ॥

व्याप्ति २४

सेचं० अन्वयव्यतिरेकिणो लक्षणमाह अन्वयेनेति अन्वयो यावान् प्रयोज्यत्वमर्थः साध्यसाधनयोः साहचर्यमन्वयः
तदभावयोः साहचर्यं व्यतिरेकः अन्वयप्रयोज्यव्याप्तिमद्व्यतिरेकप्रयोज्यव्याप्तिमदन्वयव्यतिरेकीत्यर्थः उदाहर

३३ ति यथेति धूमवत्त्वमिति धूमवत्त्वमन्वयव्यतिरेकि लिंगमित्यर्थः ननु कथमत्रान्वयव्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिश्च साध्याभा
वव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः केचित्तु साध्याभावसाधनाभावयोर्व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिः अ
न्यतिरिक्तव्याप्त्या कथं साधनादनुमितिरिति चेत् साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन साधनस्य

अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमदन्वयव्यतिरेकि यथा वह्नौ साध्ये धूमवत्त्वं यत्र धूमस्तत्राग्निरित्य
न्वयव्याप्तिः यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा महाह्रद इति व्यतिरेकव्याप्तिः अन्वयमात्रव्या
प्तिकं केवलान्वयि यथा घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वात् पटवदित्यत्र प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्ति
८३ रेकव्याप्तिर्नास्ति सर्वस्यापि प्रमेयत्वादभिधेयत्वाच्च व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं केवलव्यतिरेकि यथा पृथि
वीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् यदितरेभ्यो न भिद्यते न तद्गन्धवत् यथा जलं न चेयं तथा तस्मान्न
तथेति अत्र यद्गन्धवत्तदितरेभ्यो भिन्नमित्यन्वयदृष्टान्तो नास्ति पृथिवीमात्रस्य पक्षत्वात्

प्रिव

पक्षवृत्तित्वज्ञानं सहकारीति न दुष्टं व्याप्यव्यापकभावो हि भावयोर्यादृशस्तादृशस्तयोरभावयोस्तस्माद्विपरीतः
प्रतीयते अन्वये साधनं व्याप्यं साध्यं व्यापकमिष्यते साध्याभावोऽन्यथा व्याप्यो व्यापकः साधनात्ययः इत्याहुः
अन्वयदृष्टान्तस्य सत्त्वाद्व्यतिरेकदृष्टान्तमाह यथा महाह्रद इति यद्यन्वयव्याप्तेः प्रागुपदर्शितत्वात् पुनस्त
दर्शनमनुचितं तथापि तदानीं तस्याः स्फुटत्वेनाप्रदर्शितत्वान्न दोषः केवलान्वयिनो लक्षणमाह अन्वयेति ३३

अन्वयेनैव व्याप्तिर्यस्मिन्स तथा उदाहरति यथेति प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिर्न शक्येति अत्रेति अभिधेयत्वसाधका
नुमानइत्यर्थः ननु कुतस्तत्र व्यतिरेको नास्तीत्यत आह सर्वस्येति पदार्थमात्रस्येत्यर्थः तथा च सकलपदाभिधेयत्वस्येश्वरप्रमाविषय
त्वस्य चात्यंताभावाप्रतियोगित्वरूपकेवलान्वयित्वेन तदभावाप्रसिद्ध्या न हि तत्र व्यतिरेकव्याप्तिर्नसंभवत्येतिभावः केवल
व्यतिरेकिणो लक्षणमाह व्यतिरेकेति पूर्ववत्समासोनुसंधेयः उदाहरति यथेति नन्वेवं तथेति इयं पृथिवीनन्तरयोर्गंधाभाव
वतीत्यर्थः तस्मान्नघटितगंधाभाववत्त्वाभावादितरभेदाभाववतीनेत्यर्थः नन्वत्र किमितिनान्वयव्याप्तिरित्याशंक्य परिहरति
अत्रेति इतरभेदसाधकानुमानइत्यर्थः इदमुपलक्षणं जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घटः प्रत्य
क्षादिकं प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यं प्रमाकरणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा प्रत्यक्षाभासः विवादास्पदमाकाशमिति व्यवहर्तव्यं
शब्दवत्त्वादित्यादिकमपि केवलव्यतिरेकी दृष्टव्यं अथेतरभेदः प्रसिद्धो न वा नाद्यः यत्र प्रसिद्धः तत्र गंधवत्त्वस्यापि सत्त्वे
के तोयमस्मष्ठिरासिद्धीराभिधेकः तदधिकरणस्यैवान्वयदृष्टांतत्वेन केवलव्यतिरेकत्वव्याघातः यदि तत्र नास्ति गंध
वत्त्वं तदा तस्य साधारणत्वापत्तिः न द्वितीयः विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वेन पृथिवी इतरभेदवतीति साध्यवि
शिष्टानुमित्यनुत्पत्तेः विशेषणीभूतेतरभेदस्याप्रसिद्धात् तस्याप्यप्रसिद्धेः न च केवलमिदमेव दूषणं किंतु व्यतिरेक
व्याप्तिज्ञानस्यासंभवेन दूषणांतरस्यापि जागरूकत्वात् कथं तदसंभव इति चेन्न तज्जनकेतरभेद
भावज्ञानस्यायोगात् तस्माद्वक्तव्यं इति चेन्न तादृशज्ञानकारणीभूतेतरभेदज्ञानाप्रसिद्धेः न च क्वचित् कथं
तत्र कारणमिति अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वात् इति भावः गंधवत्वं जलभेदस्य तेजसि तेजोभेदस्य जले प्रसि

सि॰ चं॰ टी॰

७७

रीत्या हृतर [illegible] भेदस्य प्रत्येकाधिकरणाप्रसिद्ध्या पृथिव्यां तत्तद्घटत्वस्य शङ्का धनीयतया तद्विशिष्टानुमितिसंभवात्
सुतरां व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि संभवति इतरभेदपटलस्य पक्षातिरिक्तेऽप्रसिद्धत्वेन नान्वयदृष्टान्तस्य तत्र इतरावगमसा
धारणमपीति कृतं पल्लवितेन अत्रेदं बोध्यं अन्वयव्यतिरेकि तु पञ्चरूपोपपन्नं नानिकान्तिकमिति चेत् उक्तानां पक्षधर्मत्वं
सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिः अबाधितविषयत्वं असत्प्रतिपक्षत्वं चेति पञ्च लक्षणानि अबाधितः साध्यरूपविष
योऽस्य स तत्तथोक्तः तस्य भावस्तत्त्वं एवं साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं सत्प्रतिपक्ष इत्युच्यते स नास्ति यस्य सोऽसत्प्रतिपक्ष
स्तस्य भावस्तत्त्वमिति बोध्यं केवलान्वयिनस्तु चतुरूपोपपन्नत्वमेव स्वसाध्यं साधयितुं क्षमते तस्य विपक्षाविपर्ययेण
तद्व्यावृत्तिविपर्ययात् केवलव्यतिरेकस्य तथात्वमसपक्षविपर्ययेण तत्सत्त्वविपर्ययादित्यप्रपञ्चितं भोमान्
सपक्षत्वादित्यत्र किं नाम पक्षत्वं तत्र पक्षायां तानिर्वक्ति संदिग्धेति अयं पक्षवचनमा [illegible] तेन नमे घानुमितिस्तत्र व्याप्तेः
वह्निप्रत्यक्षकाले नाप्यनुमितिर्जायते मेसनुमित्साजन्यानुमितिस्थले न तत्र संदिग्धसाध्याभावादिति चे
न्न एतन्मते तत्रानुमितेरस्वीकारात् तदुक्तं नानुपलब्धे न निर्णीतेऽर्थे न्यायः प्रवर्तते अपि तु संदिग्धार्थ एवेति अथ
वा सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षता साधयितुमिच्छा सिषाधयिषा तस्या विरहोऽभावस्तद्विशि
ष्टा या सिद्धिः साध्यनिश्चयस्तदभावः पक्षतेति तत्रार्थः वर्तते व्याप्त्यनुमितिप्राक्कालेऽपर्वते तदानीं सिषाध
यिषाभावात् सिद्ध्यभावात् अभावमात्रेन पक्षतापर्वते वह्निमनुमिनुयामिति सिषाधयिषायाः प्रत्यक्षकाले क्व
चित्सत्त्वेऽप्यनुमित्यापत्तिः तदानीं यत्किंचिदभावस्य सत्त्वात् असुसिद्ध्यभावः एव सतिं चेत् पर्वते गम्यानुमितिर्मे भूयादिति

सि॰ चं॰

३४

इच्छाकाले सिद्धिसत्त्वेप्यनुमितिर्जायते सा न स्यात्तदानीं सिद्ध्यभावाभावात् अतः सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धावावश्यकं तथा चानुमितौ सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धिरेव प्रतिबंधिका तदभावः कारणमिति फलितमिति दिक्॥ इति पक्षताप्रसंगात्सपक्षविपक्षौ क्रमेण निरूपयति निश्चितेति तत्रैवेति धूमवत्त्वे हेतावेवेत्यर्थः शवमग्रेपि हेतुन्निरूपणप्रसंगाद्धेत्वाभासान्निरूपयति सव्यभिचारेति उपदर्शितरूपाणां मध्ये कतिपयरूपोपपन्नत्वाद्धेतुवद्भासंत इति हेत्वाभासाः तत्त्वं चानुमितितत्करणान्यतरप्रतिबं

सा २०

संदिग्धसाध्यवान्पक्षः यथा धूमवत्त्वे हेतौ पर्वतः निश्चितसाध्यवान्सपक्षः यथा तत्रैव महानसः निश्चितसाध्याभाववान्विपक्षः यथा तत्रैव महाह्रदः सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रति पक्षासिद्धबाधिताः पंच हेत्वाभासाः

धकयथार्थज्ञानविषयत्वं बाधस्थले वह्निरनुष्ण इत्यनुमितिप्रतिबंधकं यद्ज्ञानमुष्णत्ववद्द्रव्यवह्न्यनुष्णत्वसाधकं द्रव्यत्वमित्याकारकं तद्विषयत्वस्य द्रव्यत्वरूपहेत्वाभासे सत्त्वात् लक्षणसमन्वयः इत्थमसाधारणविरुद्धसत्प्रतिपक्षज्ञानस्यापि साक्षादनुमितिप्रतिबंधकत्वं वोध्यम् वाधकसाध्याभाववद्विशिष्टः पक्षो वा वह्निमान्प्रमेयत्वादित्यादौ व्यभिचारिणि पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितिकरणं वह्निव्याप्यप्रमेयत्वमित्यादिज्ञानं तत्प्रतिबंधकं च वह्न्यभाववद्वृत्तिप्रमेयत्वमिति ज्ञानं तद्विषयत्वस्य प्रमेयत्वादौ सत्त्वात् लक्षणसंगतिः इत्थमनुपसंहारिप्रभृतिज्ञानानामनुमितिकरणप्रतिबंधकत्वं वोध्यम् वाधकमममाद्यासद्धेतुवारणाय यथार्थेति दिक् इति हेत्वा

दि२

बालान्बोधयितुं प्राचीनसंकेतमाह अनैकान्तिक इति तत्त्वं च साधारणधर्मवत्त्वं विभजते स त्रिविध इति साधारणत्वं लक्षयति
तत्रेति साधारणान्तृतीय मध्य इत्यर्थः उदाहरति यथेति ननु प्रमेयत्वस्य कथं साध्याभाववद्वृत्तित्वमत स्तद्रूपपादयति प्रमेय
त्वस्येति अयमत्र हृदेति प्रमक्रिरितिमासम्भृदर्थः सपक्षवृत्तित्वस्यापि निवेशात् अयमपि स्वरूपासिद्धे दूषणं जागर्ति
इति मा वह गर्भे पक्षवृत्तित्वस्यापि निवेशात् असाधारणं लक्षयति सर्वेति सर्वेषु सपक्षविपक्षेभ्यो व्यावर्तते निवर्तते
इति व्यावृत्तः नित्येभ्यः सपक्षेभ्य आकाशादिभ्यः अनित्येभ्यो विपक्षेभ्यो घटादिभ्य इत्यर्थः अनुपसंहारिणं लक्षयति

सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः स त्रिविधः साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् तत्र साध्याभाववद्वृत्तिः
साधारणोऽनैकान्तिकः यथा पर्वतो वह्निमान्प्रमेयत्वादिति प्रमेयत्वस्य वह्न्यभाववति ह्रदे विद्यमानत्वात्
सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तः पक्षमात्रवृत्तिरसाधारणः यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति शब्दत्वं सर्वेभ्यो नित्येभ्यो
अनित्येभ्यो व्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्तिः अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहितोऽनुपसंहारी यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वा
दित्यत्र सर्वस्यापि पक्षत्वान्न दृष्टान्तो नास्ति साध्याभावव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वादिति
कृतकत्वं हि नित्यत्वाभावेनानित्यत्वेन व्याप्तं साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं यस्य स सत्प्रतिपक्षः यथा शब्दो नित्यः

सा१ गि

अन्वयेति अत्रेति उपदर्शितानुमान इत्यर्थः इति सव्यभिचारनिरूपणम् विरुद्धं लक्षयति साध्येति कृतकत्वात्कार्यत्वा
दित्यर्थः अनित्यत्वेन व्याप्तमिति नियतसाहचर्यात् कृतकं तत्तदनित्यमिति व्याप्तेर्भवति भावः सत्प्रतिपक्षं लक्षयति साध्ये
ति यस्येति यस्य हेतोः साध्याभावसाधकं साध्याभावस्यानुमापकं हेत्वन्तरं प्रतिपक्षी हेतुर्विद्यते स हेतुः सत्प्रतिपक्ष इ
त्यर्थः अयमेव प्रकरणसम इत्युच्यते असिद्धं विभजते आसिद्ध इति आश्रयासिद्धाद्यन्यतमत्वमसिद्धत्वं त्रिविधं दर्शयति
आश्रयासिद्ध इति आश्रयासिद्धत्वं च पक्षतावच्छेदकाभाववत्त्वं भवति हि अरविन्दं गगनीयत्वं पक्षतावच्छेदकाभा

नौ

पक्षे   दो४

वक्तव्यं अरविंदे गगनीयत्वविरहात् तत्राश्रयासिद्धमुदाहरतीति चेत् ननु कथमरविंदे गगनीयत्वविरहात् तत्राश्रयासिद्धत्वे तिउपदर्शितानुमा
नद्वयेऽपि: स्वरूपासिद्धमुदाहरतीति स्वरूपेति पक्षावृत्तित्वं स्वरूपासिद्धत्वं इदमेव लक्षणं मनसि निधायोपपादयति अत्रेति तथा च चाक्षुषत्वं
शब्दे नास्ति इत्यनेन चाक्षुषत्वे पक्षावृत्तित्वमर्पयता तन्मिति भावः अथ शब्दे न कुतश्चाक्षुषत्वमत आह शब्द इति सोऽयं स्वरूपासिद्धः शु
द्धासिद्धभागासिद्धविशेषणासिद्धविशेष्यासिद्धभेदेन बहुविधः तत्राद्यस्तु दर्शितः द्वितीयो यथा उद्भूतरूपादिचतुष्टये गुणः रूपत्वादि
त्यत्र रूपत्वहेतोः पक्षैकदेशावृत्तित्वेन भागस्वरूपासिद्धत्वं तृतीयो यथा वायुः प्रत्यक्षः रूपवत्त्वे सति स्पर्शवत्त्वात् इत्यत्र रूपवत्त्वविशे
षणस्य वायाववृत्तेः सद्विशिष्टस्पर्शवत्त्वेऽपि तथात्वेन तस्य स्वरूपासिद्धत्वं निर्वहति विशेषणाभावे विशिष्टस्याप्यभावात् तुरीयो यथा

श्रावणत्वान्न शब्दत्ववदिति असिद्धस्त्रिविधः आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धः व्याप्यत्वासिद्धश्चेति तत्राश्रयासिद्धो यथा ग
गनारविंदं सुरभि अरविंदत्वात् सरोजारविंदवदिति अत्र गगनारविंदं आश्रयः स च नास्त्येव स्वरूपासिद्धो यथा शब्दो गु
णश्चाक्षुषत्वादिति अत्र चाक्षुषत्वं शब्दे नास्ति शब्दस्य श्रावणत्वात् सोपाधिको व्याप्यत्वासिद्धः साध्यव्यापकत्वे स
ति साधनाव्यापक उपाधिः साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साध्यव्यापकत्वं साधनवन्निष्ठात्यन्ता
भावप्रतियोगित्वं साधनाव्यापकत्वं पर्वतो धूमवान् वह्निमत्त्वादित्यत्र आर्द्रेंधनसंयोग उपाधिः यत्र धूमस्तत्रार्द्रेंधनसं
योगः इति साध्यव्यापकता यत्र वह्निस्तत्रार्द्रेंधनसंयोग इति नास्ति अयोगोलके तदभा
वात् एवं साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वात् आर्द्रेंधनसंयोग उपाधिः

अत्रैव विशेषणविशेष्यवैपरीत्येन हेतुस्तस्य स्वरूपासिद्धत्वं विशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावादिति बोध्यं व्याप्यत्वासिद्धं नि
रूपयति सोपाधिक इति ननु कोऽयमुपाधिरत आह साध्येति ननु किं तर्हि साध्यव्यापकत्वं साधनाव्यापकत्वं चात आह क्रमेण
निरूपयति साध्येति लक्ष्ये लक्षणं योजयति यत्र धूम इति उपाधिभेदमादायासंभववारणाय व्यापकशरीरेऽत्यन्तपदम् आद्यं सा
धनभेदमादाय साधनस्योपाधित्ववारणाय व्यापकशरीरेऽप्यत्यन्तपदमावश्यकं द्वेयं इत्युपाधिमुपसंहरति एवमिति उक्तरीत्या सर्वः
सोऽयमुपाधिस्त्रिविधः केवलसाध्यव्यापकः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकश्चेति तत्राद्यो दर्शितः एवं क्रमेणेतर

त०टी०च०

३६

तस्य यत्र धर्मसाधनत्वं तत्र निषिद्धत्वमिति साध्यव्यापकता यत्र हिंसात्वं तत्र निषिद्धत्वमिति तेन निषिद्धत्वमुपाधिः साधनाव्यापकः क्रतु
हिंसायां निषिद्धत्वस्याभावात् मा हिंस्यात्सर्वा भूतानीति सामान्यवाक्यतः पशुना यजेतेत्यादिविशेषवाक्यस्य बलीयस्त्वात् श्रुतौ हिंसात्वेन
धर्मसाधनत्वे प्रयोजकमपि तु निषिद्धत्वमेवेत्यादिकमपि द्रष्टव्यं द्वितीयो यथा वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्व
मुपाधिस्तस्य यत्र प्रत्यक्षत्वं तत्रोद्भूतरूपवत्त्वमिति न केवलं साध्यव्यापकत्वं रूपे व्यभिचारात् किं तु द्रव्यत्वलक्षणो यः पक्षधर्मस्तदवच्छि
न्नवह्निः प्रत्यक्षत्वं यत्र तत्रोद्भूतरूपवत्त्वमिति पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव आत्मनि व्यभिचारवारणाय वह्निःपदं यत्र प्रत्यक्ष
स्पर्शाश्रयत्वं तत्रोद्भूतरूपवत्त्वमिति साधनाव्यापकत्वं च वायावुद्भूतरूपाभावात् तृतीयो यथा प्रागभावो विनाशी जन्यत्वादित्य
त्र भावत्वमुपाधिः तस्य यत्र विनाशित्वं तत्र भावत्वमिति न केवलं साध्यव्यापकत्वं प्रागभावे भावत्वविरहात् किं तु जन्यत्वरूपसाध
नावच्छिन्नविनाशित्वं यत्र तत्र भावत्वमिति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेवास्ति यत्र जन्यत्वं तत्र न भावत्वमिति साधनाव्या

सोपाधित्वात् वह्निमत्त्वं व्याप्यत्वासिद्धम्

पकत्वं ध्वंसे भावत्वविरहात् ध्वंसप्रागभावाभ्यामनयत्वात् इत्यत्र शाकपाकजत्वमुपाधिः श्यामत्वस्य नीलघटेऽपि सत्त्वात्
न केवलसाध्यव्यापकत्वं किं तु साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव अत्र श्यामपुत्रे शाकपाकजत्वविरहेण साधनाव्यापकत्वं चेत्यादिक
मपि द्रष्टव्यं यथा वह्निमान् धूमवत्त्वादित्यत्र महानसत्वाभावोऽप्युपाधिः स्यात् तस्य महानसान्यत्वलक्षणपक्षधर्मावच्छिन्नसा
ध्यव्यापकत्वादिति चेन्न पक्षधर्मेत्यत्र पक्षदृष्टान्तोभयसाधारणधर्मस्यैव विवक्षितत्वात् अन्यथा तादृशं गतमिदमुपाधिलक्षण
मिति चेन्न निरवच्छिन्नसाध्यपक्षदृष्टान्तोभयसाधारणधर्मसाधनान्यतरावच्छिन्नसाध्यान्यतरव्यापकत्वे सति साधना
व्यापक उपाधिरिति तस्य परिष्कर्तव्यत्वात् इदं च लक्षणमाचार्याणामेवाभिमतं लक्षणान्तरं तु गुप्तात्तरस्यादृष्टव्यं इत्युपाधिभेदः
नन्वेतावतोपाधिरूपगतः किं तर्हि व्याप्यत्वासिद्धं प्रत्युत आह वह्निमत्त्वमिति तत्र हेतुः सोपाधिकत्वादिदं स्थमुपदर्शितं हेतं वाद
दृश्यः इत्यसिद्धनिरूपणमबाधितं लक्षयति यस्येति अयं कालात्ययापदिष्ट इत्युच्यते स्पर्शनेन त्वगिन्द्रियेण स्पर्शः रूपं घटः

81

शि०व०

३६

ति२

खड्गपदवाच्य इत्युपमितिरुत्पद्यते अत्र नास्ति कालसम्बन्धं गमेवा सा धारणा धर्मः ततो यंयपाउष्ट्रः कीदृगिति पृष्टे ऽम्बादिवदस
मानष्ट्रो नातिहृस्वग्रीवशरीरश्चेत्याप्तेन रितेकालोत्तरेण तत्पिंडदर्शनादेवे धर्म्याविशिष्टपिंडज्ञानं ततो निदेशवाक्यार्थस्मर
णतउष्ट्उष्ट्रपदवाच्य इत्युपमितिरुत्पद्यते इत्यादिनन्वापूर्ववाक्यजन्यत्वाच्छाब्दबोध एवास्त्विति चेन्नउपमिनोमीत्यनुव्यवसायस्य
पलापप्रसंगादिति सर्वंरमणीयम् इति तृतीयपरिच्छेदे उपमानखंडः अवसरसंगतिमभिप्रेत्योपमानानंतरं शब्दं निरूपयति आ
प्तेति शब्द इति शब्दः प्रमाणमित्यर्थः भ्रांतविप्रलंभकयोर्वाक्यस्य शब्दप्रमाणत्ववारणाय आप्तेति [illegible] वाक्यमि
तिननु कोयमाप्त इत्यत आह आप्तस्त्विति यथार्थवक्ता यथार्थभूतो वाधितार्थोपदेष्टा ननु वाक्यं किमत आह वाक्यमिति
पदेलच्चयतिशक्तमिति निरूपकतासंबंधेन शक्तिविशिष्टमित्यर्थः अथ शक्तिं निरूपयति ननु रेव केत्यत आह अस्मादिति
घटपदात्घटरूपोऽर्थो बोधव्य इतीश्वरेच्छैव शक्तिरित्यर्थः अर्थस्मृत्यनुकूलपदपदार्थसंबंधत्वं तल्लक्षणं साचपदा

आप्तवाक्यं शब्दः आप्तस्तु यथार्थवक्ता वाक्यं पदसमूहः यथा गामानयेति शक्तं पदं अस्मात्पदादयमर्थो बोधव्य इतीश्वरसंकेतः शक्तिः

र्थांतरमिति मीमांसकाः तन्नमानाभावात् आधुनिकेनाप्यपिराकादशेहनिपितानाम कुर्यादितीश्वरेच्छास्यैव न त्वाधुना
धुनिकसंकेतितडित्थादिपदे थ्वीश्वरेच्छाया अभावादिच्छैव शक्तिरिति भणंति शक्तिग्रहश्च वृद्धव्यवहाराद्भवति तथाहि उत्त
मवृद्धेन घटमानयेति वाक्यप्रयुक्ते मध्यमवृद्धो घटमानयति तदवलोक्य व्युत्पित्सुर्बालो न्वयव्यतिरेकाभ्यां घटमान
यतिवाक्यजन्यत्वेन मध्यमवृद्धप्रवृत्तिकज्ञाने निश्चिनोति ततो गामानय घटं नयेति वाक्यांतरेण एवमावापोद्वापाभ्यां घट
पदस्य घटत्वावच्छिन्ने शक्तिं गोपदस्य गोत्वावच्छिन्ने इति तां गृह्णाति एवमसति बाधके धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां श
क्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति क्वचिदुपमानादितोऽपि तदुक्तं शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च वाक्य
स्य शेषाद्विवृतेर्वदंति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः इति यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवपदस्य दीर्घशूकविशेषे
वसंते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनं मोदमानाश्च तिष्ठंति यवाः कणिशशालिनः इति वाक्यशेषाच्छक्तिरवधार्यते हस्ती घृ
[illegible]तो यस्य गजो घूर्णतीति विवरणाद्धस्तिपदस्य गजे शक्तिग्रहः विवरणं च समानार्थबोधकपदांतरेण तदर्थकथन

शक्ति २

शिव०

३७

ग्राहिकः सत्त्वादिसाध्यादरपि बाधितः अयं सोऽयं घटः इति प्रत्यभिज्ञारूपप्रत्यक्षेण गृहीतक्षणिकत्वलक्षणसाध्याभावस्य परिच्छिन्नत्वात् इ
ति दुष्टलक्षणमपि हेत्वाभासेष्वव्याप्यत्वाति प्रसक्तं लक्षणं व्याप्यत्वासिद्धेंतर्भवति तत्र साधारणधर्मस्योपाधिः अव्याप्तं लक्षणं
नुमागासिद्धेंतर्भवति असंभवग्रस्तलक्षणानुस्वरूपासिद्धेंतर्भवति सिद्धसाधनं त्वाश्रयासिद्धेंतर्भवति संदिग्धसाध्यवत्तयावा
श्रयत्वान्नन्वास्तु नस्य दूषितत्वेन सिद्धसाधनं निग्रहस्थानान्तरमिति वदंति ॥ इति श्रीसिद्धांततत्त्वीयपरिच्छेदे अनुमानखंडं समाप्तम्
अवसरसंगतिमभिप्रेत्यानुमानानंतरमुपमानं निरूपयति उपमिती ति उपमितेः करणमुपमानमित्यर्थः तच्च सादृश्यज्ञा
नमिति निवेदयिष्यत्तिन नूपमितिरेव कात आह संज्ञेति संज्ञा पदं संज्ञी चार्थस्तयोः संबंधो वाच्यत्वं तत्प्रकारकं गवयो गवयपद

यस्य साध्याभावः प्रमाणांतरेण निश्चितः स बाधितः यथा वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वादिति अत्रानुष्णत्वं साध्यं [illegible] त
दभावउष्णत्वं स्पर्शनेन प्रत्यक्षेण गृह्यते इति बाधितत्वं व्याख्यानमनुमानं उपमितिकरणमुपमानं संज्ञासंज्ञिसंबं
धज्ञानमुपमितिः तत्करणं सादृश्यज्ञानं तथाहि कश्चिद् गवयशब्दार्थमजानन् कुतश्चिदारण्यकपुरुषाद् गोसदृशो
गवय इति श्रुत्वा वनं गतो वाक्यार्थं स्मरन् गोसदृशं पिण्डं पश्यति तदनंतरं अयं गवयपदवाच्य इत्युपमितिरुत्पद्यते

वाच्य इति ज्ञानमुपमितिरित्यर्थः उपमितित्वं चोपमिनोमीत्यनुभवसिद्धो जातिविशेषः ननूपमितिकरणमुपमानमि
त्युक्तं किं तदित्यत आह तत्करणमिति सादृश्यप्रकारकमित्यर्थः उपमितिकरणत्वं तस्य प्रतिपादयितुं प्रतिज्ञानीते
तथाहीति वाक्यार्थस्मरणो सदृशं पश्यतीति गोसादृश्यं पश्यन्नतिदेशवाक्यार्थं स्मरतीत्यर्थः अयं गवयशब्दवाच्य इति
गवये गवयपदवाच्य इत्यर्थः ननु गवयांतरे शक्तिग्रहाभावप्रसंग इति चेत् प्रमास्त गोसादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनं करणं अति
देशवाक्यार्थस्मरणमवांतरव्यापारः उपमितिः फलमिति सारं तच्चोपमानं त्रिविधं सादृश्यविशिष्टपिंडज्ञानं असाधारणधर्म
विशिष्टपिंडज्ञानं वैधर्म्यविशिष्टपिंडज्ञानं तत्राद्यमुक्तमेवाद्वितीयो यथा खड्गमृगः कीदृश इति पृष्टे नासिकासदेक
शृंगोऽतिक्रांतगजाकृतिरिति श्रुत्वा कालांतरे तादृशं पिंडं पश्यन्नतिदेशवाक्यार्थं स्मरति तदनंतरं खड्गः

मिदमेव विवृतिरस्तु च्यते इह विकचसरोरुहे भ्रमर इत्यादौ प्रसिद्धपदसान्निध्याद् भ्रमरादेः शक्तिग्रहः शेषं सुगमं न व्यासु गवादि
पदानां व्यक्तावेव शक्तिः न तु जातावपि गौरवादिति मीमांसकास्तु विशेषणत्वेन गोत्वादेरेव प्रथममुपस्थितत्वा
द् गवादिपदानां गोत्वादावेव शक्तिः व्यक्तिलाभस्तु गोत्वं ह्याश्रयं विनानुपपन्नमित्याक्षेपादित्याहुः तदसत् विनाप्याक्षेपं
गोऽभ्ररत्नोत्पनेन न व्यक्तिप्रतीतेः प्राभाकरास्तु गवादिपदानां आनयनादिरूपकार्यान्विते गवादौ शक्तिः सर्वत्र कार्य
वाक्य एव व्युत्पत्तेः भूतले घट इत्यादि सिद्धवाक्ये तु न व्युत्पत्तिरित्याहुः तदसत् इह कोपं युर्याः सकलमनोरथदायिनी
करुणावेति सिद्धवाक्ये पामराणामपि व्युत्पत्तिदर्शनात् चैत्रः पचतीत्यादावाख्यातस्य कर्तरि शक्तिरिति वैयाकरणाः
तन्न गौरवात् किंतु कृत्य व तथा च गवादि [illegible] शक्तिग्रहे गृहीतशक्तिक गवादिशब्दस्तज्ज्ञानं करणं पदजन्यपदार्थ
स्मरणमवान्तरव्यापारः आकांक्षायोग्यतासन्निधितात्पर्यज्ञानं निसहकारीणि शाब्दबोधः फलमिति सारं इत्यवादः पदं चतु
र्विधं यौगिकं रूढं योगरूढं यौगिकरूढं च अवयवशक्तिर्योगः अवयवमात्रशक्तिकं यौगिकं यथा पाचकादिपदं समुदायशक्तिः
रूढिः समुदायमात्रकं शक्तिकं रूढं यथा विप्रादिपदं ब्राह्मणे समुदायशक्त्यैव रूढं न योगेन अवयवशक्त्या समुदायशक्त्या
चैकार्थबोधकं यत्पदं तद्योगरूढं यथा पंकजादिपदं अवयवशक्त्या पंकजत्वेन रूपेण कमलमेव बोधयति समुदायशक्त्या च
कमलत्वेन रूपेण अन्यतरान समुदायशक्तिरवगूपकी मो गकार्थ रूढ्यपर्ययोः स्वातंत्र्येण बोधकं यौगिकरूढं यथोद्भिज्जादिपदं
योगेन तरुगुल्मादिपदं बोधयति रूढ्योद्भिस चाध्वरे प्रसिद्धः शक्तिरिव लक्षणापि पदस्य वृत्तिः अपकेपल लक्षणा शक्यसंबंधो ल
क्षणा वर्तते तेन गंगायां घोष इत्यत्र गंगापदस्य प्रवाहसंबंधतीरे लक्षणा बीजं तात्पर्यानुपपत्तिः अन्यतरवप्रवाहे घोषतात्पर्या
नुपपत्त्या तीरे लक्षणा से स्यति तात्पर्यं च वक्तुरिच्छा वक्ताचाभिसंधा [illegible] पितातेन मोनादावव्याप्रि प्रस्तुता सा च लक्षणा त्रि
विधा जहत्स्वार्था अजहत्स्वार्था जहदजहल्लक्षणाभेदात् यत्रान्वितो न वाच्यार्थः सा त्राद्या यथा मंचाः क्रोशन्ति गंगायां घोष इत्यादौ यत्र वाच्यार्था

जहदजह

शक्ति

न्नपातातिरिक्तनामार्थे [illegible] भेदेनान्वयः

न्वयस्तत्र द्वितीयार्थयाप्रतियोगितायां तीरादेरन्वय इति रीत्या तदितरेषां च गमनेन्वयः यत्र वाच्यैकदेशबाधेनैकदेशान्वयस्तत्र तीरपाय
पास एव घटोस्तीत्यादौ अत्र तद्देशकालविशिष्टस्य बाधः न तु रूपेण राजपुरुष इत्यत्र राजपदस्य राजसंबंधिनि लक्षणा बहुव्रीह
वपि लक्षणा यथा चित्रगुरित्यत्र गोपदं गोस्वामिलक्षकं चित्रपदं तात्पर्यग्राहकं हंहे धवखदिरौ छिंधीत्यत्र धवखदिरयो
स्तदर्थपूर्वकारतया भासमानद्वित्वे च नार्थद्वित्वे लक्षणा कर्मधारये तु नीलोत्पलमित्यत्र न लक्षणा निषादस्थपतिं याजयेदि
त्यत्रापि कर्मधारयेन लक्षणा वेदबोधितयाजनानुपपत्त्या षष्ठीतत्पुरुषे तस्याधिकारकल्पनात् स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामि
ति वेदस्य निषादाति रिक्तशूद्रपरत्वात् दध्ना जुहोतीत्यत्र द्वितीयालोपस्थले दधिपदस्य दधिकर्मत्वे लक्षणा घटो न पट
इत्यत्राभावार्थकनञो घटभिन्नत्वे लक्षणा घटं जानातीत्यादावाख्यातस्य मानि लक्षणा रथो गच्छतीत्यादावाख्यातस्य गमनानु
कूलव्यापारे लक्षणा प्रजयतीत्यादौ जयार्थकधातोः प्रकृष्टजये लक्षणा उपसर्गस्तु तात्पर्यग्राहकः इति संक्षेपः गच्छ ग
च्छसि चेत्कांत पंथानः संतु ते शिवाः ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवानित्यत्र त्वद्गमनानंतरं मम प्राणवियोगो भवि
ष्यतीति बोधार्थं जनास्त्वं वृत्त्यंतरं व्यंजनालंकारिकाः तन्न लक्षणायां तस्यांतर्भावात् अपामिमेरावक इत्यत्र मारणविके
गतसादृश्यबोधात् गौणी तु वृत्त्यंतरमेवेति मानं स्यात् स्याल्लक्ष्यमाणगुणसंबंधेन लक्षणा नातिरिक्तत्वात् इति लक्षणाविवरणं
ननु वृत्तिग्रहस्य पदे शाब्दबोधे नानंतरं गौरश्व इत्यादिवाक्यादपि शाब्दापत्तिः त्यात् इत्यत आह आकांक्षेति अत्र चकारेण तात्पर्य
ज्ञानं समुच्चीयते न या आकांक्षा योग्यता तात्पर्यज्ञानानि सन्निधिश्च शाब्दबोधे कारणानीत्यर्थः तेनाकांक्षादिविपर्यये
शाब्दाविपर्ययेपि को हानिः आकांक्षा व्युत्पादयति पदस्येति घटादि [illegible] लक्षणा पदस्य पदांतरविभक्तिपदं तस्य व्यति
रेकोभावः तत्प्रयुक्तं तत्प्रयोगं अन्वयाननुभावकत्वं शाब्दबोधानुपधायकत्वमाकांक्षेत्यर्थः सबंधात्
स्यात्पदयोः नामनये त्यादि सूत्रं तात्पर्यगंतयोग्यदृष्टव्यं योग्यतामाह अर्थेति पयसा सिंचेदित्यत्र पयसि सेककरणत्व
स्याबाधितत्वात् तद्योग्यं सान्निधिं व्युत्पादयति पदानामिति अविलंबेन पदोपस्थितिः सन्निधिः क्वचिदुच्चारणं तदुपये

महेतत्तद्वर्णानुभवजनितसंस्कारकृपादेवसहकारिवलात्तत्तलेकोतन्यायेनसमूहालंबना॥

का॰ घे॰ ५

86

वर्णेतिरिक्तो वर्णव्यंग्यो गीतितात्पर्यं तेनमोनिष्फोटोतदभावेपिनशंकार्यंककलंकावकाशः अत्रवैयाकरणाः आविलंबेनपदोपस्थितिर्नेघटतेतत्कारणीभूतपदानुभवजनितसंस्कारस्यायोगात् वर्णानामाशुतरविनाशित्वेनपदस्यैवाप्रसिद्धेः सुतरांतदनुभवस्यापरिसो लमिकंपदंस्वीक्रियतेतदापूर्वविघ्नमेवास्माकंमतमित्याहुः तन्नमयाप्यमिकपदस्मरणासामंजस्यस्फोटस्यापिकिंचित्करत्वात् इतिस्फोटवादः सैंधवमानयेत्यादौतात्पर्यज्ञानादेवकचिद्धवणस्यकचिदश्वस्यबोधात्तस्यापिकारणत्वंसंजाघटीतिनानार्थानुरोधात्प्रकरणादिकं तात्पर्यग्राहकंद्वारमित्यादौ अपिहीत्यादिशाब्दज्ञानादेवशाब्दः अतःशब्दाध्याहारएवयुक्तः नतुप्रधानादिरूपार्थाध्याहारपदार्थविशेषजन्यपदार्थोपस्थितेरेववाशाब्दबोधजनकत्वात्

ततत्तद्वर्णानुभवजनितसंस्कारसहितचरमवर्णानुभवसहकृततत्तद्वर्णविषयबोधकत्वेनतदानुभवेनैवार्थबोधोपपत्तौव्यर्थःस्फोटस्वीकारः

त्वा

आकांक्षायोग्यतासन्निधिश्चवाक्यार्थज्ञानेहेतुः पदस्यपदांतरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वमाकांक्षा अर्थाबाधोयोग्यता पदानामविलंबेनोच्चारणंसन्निधिः तथाचआकांक्षादिरहितवाक्यमप्रमाणम् यथागौरश्वःपुरुषोहस्तीतिनप्रमाणमाकांक्षाविरहात् अग्निनासिंचेदितिनप्रमाणंयोग्यताविरहात्प्रहरेप्रहरेअसहोच्चारितानिगामानयेत्यादिपदानिनप्रमाणंसान्निध्याभावात् वाक्यंद्विविधंवैदिकंलौकिकंचवैदिकमीश्वरोक्तत्वात्सर्वमेवप्रमाणंलौकिकंत्वाप्तोक्तंप्रमाणंअन्यदप्रमाणंवाक्यार्थज्ञानंशाब्दज्ञानंतत्करणंशब्दः इतियथार्थानुभवनिरूपणम्

दार्थोपस्थितेरेवशाब्दबोजत्वादितरथाघटःकर्मत्वमानयनंकृतिरित्यादितोपितदापत्तिरितिआकांक्षादिशून्यवाक्यस्यागमप्रमाणत्वंनिषेधयतितथाचआकांक्षादिकंशाब्देहेतुरित्युक्तेचतत्पर्थःअनाकांक्षाद्युदाहरणंदर्शयतिगोरश्वइतिवाक्यविभज्यतेवाक्यमितिईश्वरोक्तत्वादितिवेदःपौरुषेयोवाक्यत्वाद्भारतादिवदित्यनुमानात्तत्सिद्धेः ननुस्मर्यमाणकर्तृत्वमुपाधिस्तस्यभारतादौव्यापकत्वात् वेदेसाधनाव्यापकत्वेतिमाभाषिष्ठाः वेदेपितस्यसत्वात् अतोवृत्तावेदकर्ताइत्याद्यपिकिंवदंतिसर्वमेवेतिअवाधितविषयत्वात्सर्वमेवेत्यर्थः तेनात्माविजायतेपुत्रइत्यादिवेदस्याप्रामाण्येपिनक्षतिःस्मृतिपुराणेतिहासाचाराणांवेदमूलत्वेनप्रामाण्यंतमूलत्वेयदानामधुनानुपलभ्यतेनशाखाकाचिदुच्छिन्नेवेतिकल्प्यतेकेचित्तुयत्रवेदमूलकत्वंदृश्यतेतस्यैवप्रामाण्यंअन्यथासमतादिकालितावाक्यानामपितदापत्तेः नचयत्रकापिपूरीतात्वंतत्रप्रामाण्यंबृहस्पतिप्रणीतनास्तिकसूत्राणामपि

अवाधितवाक्यं

गा

के

लिङ्गोविध्यर्थइत्युच्यते भवतीति च यागनिष्ठं तत्र यागो मत्कृतिसाध्यो मदिष्टसाधनं चेति ज्ञानविषयः ११

केत्यत्राभिधेयो विधिर्ज्ञेयः स च प्र[illegible]यत्नजनकचिकीर्षाजनकज्ञानविषयः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमेवेष्टसाधनत्वाज्ञानात्तीगच्छेत्यतत्त इति नियमात् ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिका[illegible]स्थले [illegible]संध्यामुपासीतयावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादि नित्यस्थले नैमित्तिकस्थले च चिकीर्षाद्वारा कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानं प्रवृत्तिपूर्वंकारणं नित्योपि संध्यावंदनादौ प्रत्यवायपरिहारादिकमिष्टं कल्प्यते न कलंजं भक्षयेदित्यादौ न ज्ञाविध्यर्थाभावबोधात् अत्रप्रभाकरः कार्यत्वं विध्यर्थः प्रवृत्तिं प्रति कृतिसाध्यताज्ञानं वो [illegible] न कृतिसाध्ये न प्रवृत्तिः ननु विषभक्षणादौ प्रवृत्तिप्रसंग इति चेत् तदनुपायिनः इष्टसाधनता लिंगकं कृतिसाध्यतानुमितिरिष्टसाधनताज्ञानकालीनकृतिसाध्यताज्ञानं वा काम्यस्थले प्रवर्तकमतो नोक्तदोषः नित्यस्थले चाहमिदं [illegible] कृतिसाध्यसंध्यावंदनकः ब्रा[illegible]त्वे सति विहितसंध्याकालीनशौचादिमत्वादिति शौचादिमत्वप्रतिसंधानजन्य कृतिसाध्यताज्ञानं कृतिसमारधते अथाननुगम इति चेत् स्वविशेषणवत्ताप्रतिसंधानजन्यत्वमेव कृतिसाध्यताज्ञाने नुगतं स्वं पुरुषः तत्र काम्यस्थले इच्छैव विशेषणं नित्यस्थले च शौचादिकमेव तु व्रीयं प्रतिनेदं शोभनं अलघीयस्त्वात् सोपि विधिस्त्रिधा अपूर्वो नियमः परिसंख्या भेदात् तत्र केवलमप्राप्तौ विधिरपूर्वः यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ [illegible]

पक्षे नादे ९ प्राप्तत्वात् यत्रोभयोः प्राप्तावेको नियम्यते स द्वितीयः यथा व्रीहीनवहन्यादित्यादौ नखविदलनमुशलावहननप्राप्तौ मुशलावहननं नियम्यते सर्वत्र प्राप्तस्य क्वचिद्विधिस्तृतीयः यथा पंच पंचनखा भक्ष्या इत्यत्र सर्वेषां पंचनखानां भक्षणे प्राप्ते पंचैव पंचनखा भक्ष्या इति विधीयते शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पंचमः पंचनखा ज्ञेया इति विधिविशेषः अर्थवादस्त्रिधा गुणवादानुवादभूतार्थवादभेदात् तत्राद्यो यथा आदित्यो यूपो यजमानः प्रस्तर इति प्रमाणांतरेण निर्णीतस्यार्थस्य ज्ञापको नुवादः यथाग्निर्हिमस्य भेषजमिति तत्कालेपि तदुरगज्ञापको भूतार्थवादः यथा जरायामप्ययं प्ररइत्यर्थवादः मंत्रस्तापः पुनेत्यादि इति मंत्रवादः नौशब्दो न प्रमाणांतरं संसर्गज्ञानं वानुमानादेव संभवति पदयतेन यादि शाब्दं न येत्यादि पदानि स्मारितार्थसंसर्गवंति आकांक्षादिमत्पदकदंबकत्वात् अन्य

विधि रत्यंतमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ॥

[illegible]

बाक्यवदिति चेन्नानुपलब्धिविलक्षणस्य शब्दस्य तस्मीत्यनुभवसाक्षिकशाब्दस्यापलपितुमशक्यत्वात् अर्थापत्तिरपि प्रमाणांतरमस्ति
तथा हि पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते इति दृष्टे श्रुते वा दिवा भुंजानस्य पीनत्वं रात्रिभोजनं विनानुपपन्नं [illegible] मित्यनुपपत्तिधीर्भ
वति इयमेवार्थापत्तिः ततो यं देवदत्तो रात्रौ भुंक्ते इत्यनुभवो जायते इति मैवं मंस्थाः अयं देवदत्तो रात्रौ भुंक्ते दिवाऽभुंजानत्वे सति
पीनत्वात् इति केवलव्यतिरेक्यनुमानेनैव तत्सिद्धौ तस्याः किं वितर्करत्वात् अनुपलब्धेः प्रमाणांतरत्वं निराकृतमेव प्राक् सं
भवोपि न प्रमाणांतरं तथा हि सहि विधः संभावनात्मको निर्णयात्मकश्च तत्राद्यो न प्रमाणं यथा ब्राह्मणे चतुर्दश विद्या
संभवंतीति चतुर्दश विद्याश्च ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं छंदो ज्योतिर्निरुक्तं [illegible] यः ।
मीमांसा तर्कशास्त्रं च पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्याश्चतुर्दशेताः स्युः पुरुषार्थैकसाधनका इति वेदांतस्य मीमांसायामंतर्भावः
वैशेषिकस्य तर्के सांख्यपातंजलपाशुपतवैष्णवरामायणभारतादीनां धर्मशास्त्रे पुराणं च ब्राह्मं स्कांदं पाद्मं मा
र्कंडेयं शैवं वैष्णवं गारोशं सौरं भागवतं भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं लैंगं वामनं वाराहं कौर्मं मात्स्यं गारुडं ब्रह्मांडं
भेदादष्टादशधा वाशिष्ठं लैंगं नारसिंहं नंदीयं (नारद्यम) वामनीयं हंसतत्त्वसारं दौर्वासं शिवधर्मं कापिलं मानवं वारुणं
रेणुकं वायवीयं माहेश्वरं मारीचं भार्गवादिभेदादुपपुराणानि बहुधानि मनुयाज्ञवल्क्यविष्णुयमांगि
रसो वशिष्ठदक्षसांवर्त्तशातातपपाराशरगौतमशंखलिखितहारीतापस्तंबौशनसकात्यायनबात्साय
नबृहस्पतिदेवलनारदपैठीनसिप्रभृतिकृतानि बहूनि धर्मशास्त्राणि तस्माच्चतुर्दशविद्यानन्वायुर्वेदगांधर्व
वेदधनुर्वेदार्थशास्त्रभेदादुपवेदचतुष्टयमप्यस्ति कामशास्त्रस्यायुर्वेदेंतर्भावः नीतिशास्त्रशिल्पशास्त्राश्वशास्त्रगज
शास्त्रसूपकारशास्त्र [illegible] चतुःषष्टिकलाशास्त्राणां अर्थशास्त्रेंतर्भावः तस्मादष्टादश विद्याः इति चेत्सोयं वसमयिप्राते
पंचाप्यादिति निर्णयात्मकः संभवोऽनुमानेंतर्भवति इह वटे यक्षस्तिष्ठतीत्यैतिह्यमपि न प्रमाणांतरं किं त्वज्ञातमूलवक्तृकः
शब्दः चेष्टापि न प्रमाणांतरं किं त्वनुमानप्रयोजकैवेत्यस्माच्चेष्टेव प्रमाणमिति सिद्धं एतेनानुपलब्ध्यादिप्रमाण्यं [illegible]

ज्ञाननिष्ठं न वा इति तत्प्रकारकत्वात्मकं प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं परतो ग्राह्यं वेति विप्रतिपत्तिः तदप्रामाण्यग्राहकयावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यमि
दमेव स्वतोग्राह्यमिति किंचिदितीयस्यार्थः ज्ञानप्रामाण्यं ज्ञाननिष्ठाप्रामाण्यग्राहकयावती ज्ञानग्राहिकानुव्यवसायादिरूपा सामग्री तद्ग्रा
ह्यमितीदमेव ज्ञप्तौ स्वतस्त्वमुच्यते यत्र गुणापुंजे ग्रहस्यमिति भ्रमः पश्चादिदं ज्ञानमप्रमेति ज्ञानं ततो द्वितीयं ज्ञानं प्रमेति प्रमा तत्र तृतीय
ज्ञानग्राह्यत्वस्यानुव्यवसायगतप्रामाण्यस्य सत्वेपि द्वितीयज्ञानस्य व्यवसायनिष्ठाप्रामाण्यग्राहकत्वेनाप्रामाण्यग्राहकत्वाभावात् स्वत
स्त्वेन संज्ञा घटीति अत स्वदिति प्रामाण्यधारावत्तायदार्थः यत्रायं घट इति प्रमानंतरमिदं ज्ञानमप्रमेयप्रमा तत्र धूलीपटलेयं धूम
इति ज्ञानप्रकारकत्वस्य धूलीपटलेऽसत्त्वं स्वतो ग्राह्यत्वस्य प्रामाण्येऽसत्वात् बाधः अतोऽप्रामाण्यग्राहकेति सिद्धसाधनवारणा
र्थं यदिति नन्वनुव्यवसायेन कथं प्रामाण्यं गृह्यते इति चेत् घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायो घटं घटत्वं समवायं च विषयीकु
र्वन् तानि प्रकारीभूतं घटमात्मानं तत्संबंधि व्यवसायं च विषयीकरोतीत्येवं सति पुरो इति प्रकारसंबंधस्यैव प्रमापदा
र्थत्वेन स्वतराव प्रामाण्यं गृह्यते इति मुरारिमिश्राः अनुव्यवसायात्मकमेव संवेदनं स्वतः प्रकाशमिति मान
मानमेयविषयत्वात् त्रिपुटी तु उच्यते स्वप्रकाशसामग्र्यादेव स्वात्मानमिव स्वत्वतोऽपि प्रामाण्यं स्वतराव गृह्यते इति
प्रभाकराः अयं घट इति ज्ञानानंतरं घटे ज्ञाततानामफलं भवति ततो घट इति ततः प्रत्यक्षं पश्चात्तया ज्ञानमात्रस्यातीन्द्रि
यत्वात् ज्ञानं तन्निष्ठं प्रामाण्यं चाहं घटत्वप्रकारकज्ञानवान् घटत्वप्रकारकज्ञाततावत्त्वादित्यनुमीयते तस्मा

स्वतो ५॥

त्वत्तराव प्रामाण्यं गृह्यते ग्राह्यत्वं च ज्ञानग्राहकातिरिक्तानपेक्षत्वमिति भाट्टाः तन्नेति गौतमीयाः नाबामय
मभिप्रायः इदं जलज्ञानानंतरं मनभ्यासदशायां मम प्रन्नं ज्ञानं प्रमा न वेति संदेहो न स्यात् इति तत्र पूर्वं प्रामा
ण्यस्य निश्चितत्वात् स्वप्रकाशत्वमपि दुर्वचं चाक्षुषत्वादिना स्वात्मनो विषयीकर्तुमशक्यत्वात् ज्ञानविषयत्वाते
रिक्तज्ञाततायां मानाभावात् तो निषेधकोटिरेव बलीयसीत्यलमतितर्ककर्कशविचारभारधारणेन नापि गलं
ष्य कथं परतः प्रामाण्यं गृह्यते इति चेदुच्यते प्रथमं जलज्ञानं जलत्वयोर्निर्विकल्पकं ततः इदं जलमिति विशिष्टज्ञानं तदइति

ततः प्रवृत्तिस्ततो जललाभस्तदनंतरं पूर्वोत्पन्ने जलज्ञाने प्रमा समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् यत्रैवं तन्नैवं यथा अप्रमेति व्यतिरेकिणा यथा घटज्ञानमिति अन्वयदृष्टौ तस्यापि संभवे नान्वयव्यतिरेकिणा वा प्रामाण्यं निश्चीयते इति ज्ञप्तौ परतस्त्वं प्रमाया गुणाजन्यत्वादुत्पत्तौ परतस्त्वं गुणस्य प्रमासाधारणकारणत्वात् यथा प्रत्यक्षे सन्निकर्षः अनुमितौ व्याप्तिविशिष्टपरामर्शः उपमितौ सादृश्यज्ञानं शाब्दे शब्दज्ञानं एवमप्रामाण्यमपि परतो गृह्यते इदं च मीमांसकानां अपि संमतं पुरोवर्तिनि प्रकाराभाववत्प्रकारानुव्यवसायेनानुपस्थितत्वात् अप्रमायाः पित्तमंडूकजसो जन्यत्वात् चाकचिक्यदूरत्वादिदोषजन्यत्वादुत्पत्तौ परतस्त्वं दोषस्य अप्रमासाधारणकारणत्वात् इत्यास्तां विस्तरः अयथार्थानुभवं विभजते अयथार्थेति त्रैविध्यं दर्शयति संशयेति संशयं लक्षयति एकस्मिन्निति एकस्मिन् धर्मिणि एकस्मिन्नेव पुरोवर्तिनि पदार्थे विरुद्धव्याधिकरणा ये नाना धर्माः स्थाणुत्वपुरुष

अयथार्थानुभवस्त्रिविधः संशयविपर्ययतर्कभेदात् एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं संशयः यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति मिथ्याज्ञानं विपर्ययः यथा शुक्ताविदं रजतमिति

त्वादयः तेषां वैशिष्ट्यं संबंधस्तदवगाहिज्ञानं संशयः इत्यर्थः घटपटाविति समूहालंबनज्ञानस्य घटत्वपटत्वरूपविरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्यावगाहित्वादतिप्रसंगवारणाय एकस्मिन्निति घटः पृथिवीति ज्ञाने एकस्मिन् धर्मिणि घटे घटत्वपृथिवीत्वरूपनानाधर्मवैशिष्ट्यावगाहित्वादतिप्रसक्तिरतो विरुद्धेति परत्वाविरुद्धघटत्ववान् घट इति ज्ञानेतिप्रसक्तिवारणाय नानेति उदाहरति यथेति स त्रिविधः साधारणधर्मधीजन्यो ऽसाधारणधर्मधीजन्यो विप्रतिपत्तिजन्य विशेषादर्शनं कोटिद्वयस्मरणं संशयमात्रे हेतुः तत्राद्य उपदर्शितः उच्चैस्तरत्वं तत्र साधारणधर्मः स्थाणुत्वनिष्ठा एकं कोटरादिमत्त्वं पुरुषत्वनिष्ठा करादिमत्त्वं वा विशेषः स्थाणुत्वपुरुषत्वे च कोटिद्वयं द्वितीयो यथा शब्दत्वं नित्यानित्यव्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्ति इति ज्ञाने शब्दो नित्यो न वेति संशयः तृतीयो यथा प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं परतो वेति संशयः विपर्ययं लक्षयति

मित्याति उदाहरति यथेति … लक्षयति व्याप्येति अत्र वह्न्यभावो व्याप्यः धूमाभावो व्यापकः उदाहरति यथेति
यद्यपि तर्कस्य विपर्ययान्तर्गतत्वेन पृथग्विभागोऽनुचितः तथापि प्रमाणानुग्राहकत्वात्तदुचितमिति बोध्यं
प्रत्युपरीतं … संशयो मनसि स्थिते दृष्टविशेषेण भिन्नविशेषेण धातुदोषेण वा जन्यते
…ऽतो स च मानसः विपर्ययेऽन्तर्भूतः इदं … अनध्यवसायस्य विशेषादर्शने न जन्यते स च विपर्यय एव
… तृतीयः प्रदेशे यथार्थानुभवत्वेन स्मृतिं विभजते स्मृतिरपीति द्वैविध्यं कथयन्ति यथार्थेत्ति यथा
र्था … स्मृति … संस्कारसंवेदनेन प्रमायाः स्मृतिकारणत्वमिति भावः अप्रमाजन्येति इदं रजतमि

मिथ्याज्ञानं विपर्ययः यथा शुक्ताविदं रजतमिति व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः यथा य
दि वह्निर्न स्यात्तर्हि धूमोऽपि न स्यादिति स्मृतिरपि द्विविधा यथार्थाऽयथार्था च प्रमाजन्या यथा
र्था अप्रमाजन्याऽयथार्था सर्वेषामनुकूलवेदनीयं सुखं प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम्

त्यप्रमातो रजतत्वेन शुक्तिस्मरणमयथार्थं इति बुद्धिं निरूप्य सुखं निरूपयति सर्वेषामिति सर्वा
त्मनामनुकूलमिति वेद्यं यत्तत्सुखमित्यर्थः इदं लक्षणमनुकूलत्वं अहं सुखीत्यनुभवसिद्धसुखत्वजाति
मद्धर्ममात्रासाधारणकारणको गुणो वा सुखं तच्चतुर्विधं वैषयिकाभिमानिकमानोरथिकाभ्यासिक
भेदात् तत्र विषयसाक्षात्कारजं प्रथमं राज्याधिपत्यादिजं द्वितीयं विषयध्यानजं तृती
यं सूर्यनमस्कारादिजं तुरीयं दुःखमाह प्रतिकूलेति प्रतिकूलत्वं च दुःखत्वजातिम
दधर्ममात्रासाधारणकारणगुणो दुःखं इदमपि पूर्ववद्बोध्यं मतं चतुर्विधम् ॥ ५ ॥ ५

स्मृतिना दुःखाभाव-

न्टी०चं०

४२

इच्छां निरूपयति इच्छेति। काम इति पर्यायः। इच्छात्ववती इच्छा सा द्विविधा फलेच्छा उपायेच्छा फलं सुखादिकं उपायो यागादिः। द्वेषं निरूपयति क्रोध इति द्वेषत्वं अनुभवसिद्धं द्वेषत्वजातिमान् द्विष्टसाधनताज्ञानजन्यगुणो वा द्वेषः। प्रयत्नं निरूपयति कृतिरिति प्रयत्नत्वजातिमान् प्रयत्नः स त्रिविधः प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्जीवनयोनिभेदात् इच्छाजन्यो गुणः प्रवृत्तिः द्वेषजन्यो गुणो निवृत्तिः जीवनादृष्टजन्यो गुणो जीवनयोनिः स च प्राणसंचारकारणं धर्ममाह विहितेति वेदविहिते स्वर्गः सवकर्मनाश्यो जलस्पर्शकीर्तनभोगानत्वज्ञानादिना नश्यति अधर्ममाह निषिद्धेति वेदेनेत्यावान् सच भोगप्रायश्चित्तज्ञानादिना नश्यति एतावेवादृष्टमिति कथ्यते वासनाजन्यो च वासनाचाविलक्षणसंस्कारः तत्सद्भावे च चैत्रस्य शरीरादिकं चैत्रविशेषगुणजन्यं कार्यत्वे सति चैत्रस्य भोगहेतुत्वात् चैत्रप्रयत्नजन्यकुसुमवर्यकादिवदित्यनुमानं लाघवमनुसृत्य बुद्ध्यादिगुणानामिदानीं युगपत् दृष्टिमाह बुद्ध्यादय इति

इच्छा कामः क्रोधो द्वेषः कृतिः प्रयत्नः विहितकर्मजन्यो गुणो धर्मः निषिद्धकर्मजन्यस्त्वधर्मः बुद्ध्यादयो ह्यात्ममात्र विशेषगुणाः बुद्ध्यादिप्रयत्ना नित्या अनित्याश्च नित्या इच्छा ईश्वरस्य अनित्या जीवस्य संस्कारस्त्रिविधः वेगो भावना स्थितिस्थापकश्चेति वेगः पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिः अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भावना आत्ममात्रवृत्तिः अन्यथात्वकृतस्य पुनस्तदवस्थापकः स्थितिस्थापकः कटादिपृथिवीवृत्तिः

अत्र नेत्र पद मन धारणार्थं संस्कारं विभजते संस्कारेति सामान्यगुणात्मकविशेषगुणोभयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमान् संस्कारः द्वितीयादिपतनासमवायिकारणं वेगः स द्विधा कर्मजो वेगजश्च तत्राद्यो नोदनोत्पादककर्मजन्यः शरादौ पूर्वोक्तः वेगजकपालजन्यः घटे द्वितीयः तस्य कपालवेगजन्यत्वात् भावनामाह वेगदिति भावनां लक्षयति अनुभवेति आत्मादिवारणाय प्रथमदलं अनुभवध्वंसवारणाय द्वितीयदलं अत्रानुभवउपेक्षात्मिका बोध्यः इदं तु बोध्यं उद्बुद्धसंस्कारस्य स्मृत्युपधायकः उद्बोधकं च चिंतनादिकं तदुक्तं सदृशादृष्टचिंताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधका इति अत्रेदं बोध्यः संस्कारं प्रति स्मरणम [illegible] पिकारणं

स्पृ० च०

४२

स्मृदिनापापं गृह- [illegible]

स्थितिस्थापकमाह अन्यथेति पृथिवीमात्रसमवेतसमवेतसंस्कारत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्वं ग्राह्यमाह कटादीनि आदिना का
र्मुकादेः परिग्रहः इति संस्कारनिरूपणम् अथ गुणानां साधर्म्यं वैधर्म्यं प्रक्रियाद्व्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवान् गुण इति सिद्धं
तमेव प्रकृरूपादिचतुष्टयसांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहादिदशभावनानां विशेषगुणत्वं तच्च पृथिवीसमवेतसमवेतद्विंद्रियग्राह्यसां
सिद्धिकद्रवत्वभावनान्यत्वविशिष्टगुणत्वापरजात्यनधिकरणत्वे सति गुरुत्वान्यगुणत्वं संख्याद्यष्टनैमित्तिकद्रवत्व
स्थितिस्थापकवेगानां सामान्यगुणत्वं रूपादिचतुष्टयपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहस्थितिस्थापकवेगानां मूर्तवृत्तिगुणत्वं
शब्दादिदशभावनानाममूर्तवृत्तिगुणत्वं संख्यादिपंचानां मूर्तामूर्तोभयवृत्तित्वं एकत्वभिन्नसंख्यैकपृथक्त्वभिन्नपृथक्त्वसंयोग
विभागानामनेकवृत्तिगुणत्वं तदन्येषां गुणानामेकैकवृत्तिगुणत्वं रूपादिचतुष्टयशब्दानां बाह्यैकेंद्रियग्राह्यगुणत्वं सं
ख्यादिसप्तद्रवत्वस्नेहवेगानां द्वींद्रियग्राह्यगुणत्वं ——— बुद्ध्यादिषट्कस्यांतरिंद्रियग्राह्यगुणत्वं गुरुत्वधर्माधर्म
स्थितिस्थापकभावनानाम् अतींद्रियगुणत्वं अपाकजरूपादिचतुष्टयं परममहत्परिमाणैकपृथक्त्वगुरुत्वसांसिद्धिकद्रवत्व
स्नेहवेगस्थितिस्थापकानां कारणगुणपूर्वकत्वं जन्यद्रव्यवृत्तिविशेषगुणानाम् कारणगुणपूर्वकत्वं संयोगविभा
गवेगानां कर्मासमवायिकारणकत्वं कारणगुणासमवायिकारणत्वं च संयोगविभागशब्दाद्यश्च भावनानामव्या
प्यवृत्तिगुणत्वं बुद्धीच्छाप्रयत्नद्वेषभावनानां सविषयत्वं गंधसंयोगादिचतुष्टयसुखदुःखद्वेषधर्माधर्मसंस्कारा
णामनित्यगुणत्वं तदितरगुणानां नित्यगुणत्वं वैधर्म्यपूर्ववद्बोध्यं ॥ इति श्रीसिद्धांतचंद्रोदये गुणविशेषनि
रूपणं नाम तृतीयपरिच्छेदः अथ स्यार्थः पृथिवीसमवेताः संख्यादयः तत्समवेता द्वींद्रियग्राह्यसांसिद्धिकद्रव
त्वभावनान्यत्वविशिष्टगुणत्वापरजातयः संख्यात्वादयः तदनधिकरणत्वं गुरुत्वान्यगुणत्वं चावेशेषगुणे वर्तते
इति कृत्वा समन्वयः संयोगादिवारणाय विशेषणं गुरुत्वे व्यभिचारवारणाय विशेष्यं स्नेहे व्याप्तिवारणाय पृथिवी
समवेतसमवेतेति रूपादावसंभववारणाय द्वींद्रियग्राह्येति द्रवत्वस्य द्वींद्रियग्राह्यत्वात् तद्व्यसांसिद्धिकद्रवत्वेऽपा

सावी

ल. दे. ए. २"

प्रिवारणायसांसिद्धिकद्रवत्वान्यत्वेतिसंस्कारत्वमादायभावनायामव्याप्तिवारणायभावनान्यत्वेति क्रमप्राप्तं कर्मणः स्वरूपमाह
चलनेतितल्लक्षणामुदीरितमेवप्राक् उत्क्षेपणं लक्षयति उर्द्धेति उर्द्धदेशस्य हस्तेन यः संयोगस्तस्या समवायिकारणं मुत्क्षेपणा
मित्यर्थः एवमग्रेपि नन्वभ्रमणरेचनस्पंदनतिर्यग्गमनोर्द्धज्वलनानामतिरिक्तत्वेन कुतः पंचत्वमतआह अन्यत्सर्वमिति
इतिश्रीकर्मविशेषनिरूपणं चतुर्थः परिच्छेदः सामान्यं निरूपयति नित्यमिति आश्रयमाह द्रव्येति परसामान्यमाह पर

अपकर्षणदारु अपकर्षतित्वमेति, इतिश्रीपंचमः परिच्छेदः विशेषं निरूपयति व्यावर्तका इति स्वतः इत्यर्थः इतिश्री षष्ठः परिच्छेदः समवायं निरूपयति

चलनात्मकं कर्म उर्द्धदेशसंयोगहेतुरुत्क्षेपणं अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणं शरीरसंयोगे सन्निकृष्टहेतु राकुं
चनं विप्रकृष्टसंयोगहेतुः प्रसारणं अन्यत्सर्वं गमनं नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यं द्रव्यगुणकर्मवृत्ति परं
सत्ता अपरं जातिर्द्रव्यत्वादि नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका विशेषाः नित्यसंबंधः समवायः अयुतसिद्धवृत्तिः ययो
रुभयोर्मध्ये एकमविनश्यदपराश्रितमेवावतिष्ठते तावयुतसिद्धौ अवयवावयविनौ गुणगुणिनौ क्रियाक्रि
यावंतौ जातिव्यक्ती विशेषनित्यद्रव्ये चेति अनादिः सांतः प्रागभावः उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य सादिरनंतः प्रध्वंसः
उत्पत्त्यनंतरं कार्यस्य त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकोत्यंताभावः यथा भूतले घटो नास्तीति तादात्म्यसंबं
धावच्छिन्नप्रतियोगिकोन्योन्याभावः घटः पटो न भवति

नित्य इति स्यान्नमाह अयुतसिद्धेति ननु युतसिद्धपदेन किं ग्राह्यं तत्राह ययोरिति उक्तं चैतावयुतसिद्धौ द्वौ ज्ञातव्यौ य
यो र्द्वयोः अविनश्यदेकमपराश्रितमेवावतिष्ठते तावयुतसिद्धौ विनश्यदवस्थायामपराश्रितत्वेनायुतसिद्धत्वं
न स्यादत उक्तं अविनश्यदिति उदाहरति अवयवेति इतिश्रीसिद्धांतचंद्रोदये समवायनिरूपणं नाम सप्तमः परिच्छेदः सम्प्र
त्यभावं लक्षयति अनादिरिति घटादिकारणाय पृथग्दलं पटरूपोत्पन्नकारणाय इति तीयदलं नन्वभावः कस्मिन्काले सीत्यत आह
उत्पत्तेरिति कार्यस्योत्पत्तेः प्राक् स्वप्रतियोगिसमवायिकारणवृत्तिरित्यर्थः अयं प्रागभावः कथं सिद्ध्यति इति चेत् तत्स्यापि

परं
इति कपालघटयोर्मध्ये एको घटो ऽविनश्यन्नपरं कपालमाश्रितमेवावतिष्ठते ७

अनेकाश्रितो धर्मः

सामग्र्या मुत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तिः साध्वंसेन नास्तिद्धिः इह कपाले घटो भविष्यतीति प्रतीतिरपि मानं इति प्रागभावनिरूपणं ध्वंसं लक्ष-
यति सादिरिति उत्पत्तिरिति कार्यस्योत्पन्नं तरं स्व प्रतियोगि समवायिकारणवृत्तिरित्यर्थः स च ध्वस्त इति प्रत्ययः विषयः अत्यन्ता-
व ३ वं दर्शयति त्रैकालिकेति त्रैकालिकत्वसति संसर्गावछिन्नप्रतियोगिकोत्यंताभावः ध्वंसप्रागभाववारणाय त्रैकालिकेति
भेदवारणाय संसर्गेत्यादि उदाहरति पथेति स द्विविधः एकपर्याप्तधर्मावछिन्नप्रतियोगिताकः अनेकपर्याप्तधर्मा-
वछिन्नप्रतियोगिताकश्च तत्राद्यो घटत्वादिः द्वितीयोऽभयत्वादिः अयमेव व्यासज्यवृत्तिधर्म इत्युच्यते सामयिकाभा-
वो नाङ्गीक्रियते घटवति भूतले घटाभावस्य सत्वेऽपि सामग्र्यभावात् तत्प्रतीत्यभावः सा च सामग्री भूतलघटसंयोगप्रा-
गभावध्वंसान्यतरत् तादृश प्रतीति कालीन भूतलादिकं च प्रतियोगितावछेदकेक्यपि एक प्रतियोगिनां तयोः संसर्ग-
भेदेन च हेतुत्वं विशेषाभावसमुदायो सामान्याभावो नातिरिक्तः एवं च अनवस्था सा ध्वंसेन द्वितीयाभावो भावस्वरूप एवेति
अप्रदायविदः भावस्यापि अधमुखत्रमाणगम्यत्वासंभवेन तृतीयाभावः प्रथमाभावस्वरूपः इति नवीनाः इत्यास्तां
विस्तरः अन्योन्याभावं लक्षयति तादात्म्येति इति श्री अभावविशेषनिरूपणं नामाष्टमः परिच्छेदः अथ प्रमाणप्रमेय
संशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासछलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञा-
नान्निःश्रेयसाधिगम इति न्यायस्य प्रथमसूत्रे षोडशपदार्थानां प्रतिपादितत्वात्कथं सप्तत्वमत आह अन्येषामिति
तथा च तेषां साक्षान्मोक्षोपयोगित्वेन तथा विभागेऽप्यत्र रपि प्रतिपादितत्वादिति भावः कथमन्तर्भाव इति चेन्नेशामयप्र-
माणस्य द्रव्यगुणयोरन्तर्भावः आत्माशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयमिति प्रमेयसूत्रे त-
त्राद्यानां त्रयाणां द्रव्ये च सुखादिविषयरूपादिपंचार्थानां गुणे बुद्धेर्गुणे मनसो द्रव्ये धर्माधर्मात्मकप्रवृत्तेर्गुणे रागद्वेष
मोहात्मक दोषस्य गुणे प्रेत्यभावो मरणोत्तरं जन्म मरणं च चरमशरीरप्राणसंयोगध्वंसः आद्यशरीरप्राणसंयोगो

तर्क चं०

४४

जन्मसुखदुःखसंवेदनात्मकफलस्य गुणो दुःखस्य गुणोऽपवर्गस्याभावे स च दुःखध्वंसरूपः संशयरूपगुणोस्याप्यनया का
मनाविषयस्य यथायथं द्रव्यादेः मनसो दिदृक्षा तस्य पर्यायं द्रव्यादेः प्रामाणिकत्वं नाभ्युपगता धीसिद्धा तस्य च यथायथं
द्रव्यादेः प्रतिज्ञाद्यवयवस्य तर्कस्य निर्णयस्य चैतच्च मुमुक्षुकथारूपवादस्य विजिगीषुकथारूपजल्पस्य च स्वपक्षस्थापन
हीनकथा वितंडाया अगुणो हेत्वाभासानां यथोचितं द्रव्यादिष्वंतर्भावः अभिप्रायांतरेण प्रयुक्तस्यार्थांतरं परिकल्प्य दूषणाभि
धानं छलं तस्य गुणो असदुत्तरं जातिस्तस्या अपि तत्रपराज्ञेयहेतुर्निग्रहस्थानं तच्च प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञांतरं प्रतिज्ञाविरो
धप्रतिसंन्यासहेत्वंतरं अर्थांतरं निरर्थकं अविज्ञातार्थं अपार्थकं अप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तं अननुभाषणं

अन्येषां सर्वेषां पदार्थानां यथायथमुक्तेष्वंतर्भावात्सप्तैव पदार्था इति सिद्धं कणादन्यायमतयोर्बाल
व्युत्पत्तिसिद्धये अन्नंभट्टेन विदुषा रचितस्तर्कसंग्रहः इति श्रीतर्कसंग्रहप्रकरणं समाप्तम्

अज्ञानं अप्रतिभा सनातानुज्ञा विक्षेपः पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगः अपसिद्धांतः हेत्वाभासाश्चेति
बहुविधं यथायथं द्रव्यादाविति ननु मणेः सत्वे वह्निना दाहानुत्पादनात् दाहानुत्पादशक्तिरस्तीति चेन्न तत्तेजकाभावविशि
ष्टमण्यभावस्यापि दाहकारणत्वेन तस्याभावात् नापि शक्तिरूपं पदार्थांतरं तच्च तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मव
त्वं भुक्तिरूपे नातिरिक्ता किंतु भस्मादिसंयोगसमानकालीनास्पर्शा स्पर्शप्रतियोगिकप्रागभावसहितभस्मा
दसंयोगध्वंस इति संक्षेपः इति श्रीसिद्धांतचंद्रोदये अतिरिक्तपदार्थनिरूपणखंडनं नाम नवमः परिच्छेदः ९
पदार्थज्ञानस्य परमप्रयोजनं मोक्षः इत्यामनंति स च स्वर्गादिरिति मीमांसकाः नित्यसुखाभिव्यक्तिरिति तदेकदेशिनः
अहंकारनिवृत्ताबोदासीन्यमिति सांख्ययोगाः बुद्ध्यादिशक्तेर्वा स्याविद्याप्रभवमिथ्याज्ञाननिवृत्तौ स्वस्वरूपावधि

शि चं०

४४

97

नसाधनमननसाधनत्वंपदार्थज्ञानेसंजाघटीति यावत्सतितत्वज्ञानेशरीर[illegible]मूढेनवाभोगततत्वज्ञान[illegible]पुत्रादावात्मत्वीयपद॥

गमइतिवेदंतिनः सारूप्यसालोक्यसामीप्यसायुज्यभेदाच्चतुर्विधः इति सगुणोपासकाः अपरा धीनेति चार्वाकाः उक्षगात् रित्यपि केचित् तत्सर्वं धीमता चिंत्यं अपितु आत्यंतिके काशिविंशतिदुःखध्वंसः आत्यंतिकत्वं च स्वसमानाधिकरणदुःख प्रागभावासमानकालीनत्वं दुःखानि चैकविंशतिः शरीरं षडिंद्रियाणि षड्विषयाः षड्बुद्धयः सुखं दुःखं चेति दुःखा[illegible]संगित्वाच्छरीरादेर्गौणादुःखत्वं तथा सर्वाण्यारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुतेरात्मज्ञानसाधनानि दिध्यासित्वाभिमानरूपमिथ्याज्ञानस्य नाशः तेन दोषाभावः तेन प्रवृत्त्यनुत्पत्तिः ततस्तात्कालीनशरीरेणाकायव्यूहेन वा भोगतत्त्वज्ञानाभ्यां प्रारब्धकर्मणां नाशः ततो जन्माभावः नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयं ज्ञानं च विगलीकुर्वन् अभ्यासेन च पाचयेत् अभ्यासात् पक्वविज्ञानैककेव[illegible]तत्त्वज्ञानद्वारा मुक्तिहेतुर्वे [illegible]लभते नर इत्यादिवचनात् तत्रैव विदित्वा तिमृत्युमेतीति श्रुतेश्च सगुणोपासकानां काशीमरणादेरपि तत्त्वज्ञानद्वारा मुक्तिहेतुत्वं अत एव परमेश्वरः काश्यां तारकमुपदिशतीति सारं इति श्रीसिद्धांतचंद्रोदये मोक्षनिरूपणं नाम दशमः परिच्छेदः इति श्रीकौशिकगोत्रोद्भवसामशाखाध्यायिना पंपुरिवासि वैकुंठदिक्षितात्मजेन शेषीलाम सतीगर्भसंभवेन महाराष्ट्रजातीयचित्रोपनामनगरनिकेतं श्रीकाशीनाथभट्टशिष्येण द्राविडजातीयेन[illegible]सधूर्जटिदीक्षितेन कुतुहलादतीतपंचसप्त[illegible]काष्टशतोत्तरचतुःसहस्रवर्षके कलियुगे प्रकटिते पंचदशशतग्रंथाकिरणालंकृते सिद्धांतचंद्रोदये समाप्तिमलसति तमामस्तु मम स्तु॥ ६८२ • इतिश्रीसिद्धांतचंद्रोदय समाप्तं शुभमस्तु [illegible]सबासी